

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI

VARLIK GAZETESİ'NDE KARS VE
ÇEVRESİ İLE İLGİLİ HABERLER (1921-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
GÜLER SARI ERTEM

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. NEBAHAT ORAN ARSLAN

KARS-2013

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI

VARLIK GAZETESİ'NDE KARS VE
ÇEVRESİ İLE İLGİLİ HABERLER (1921-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
GÜLER SARI ERTEM

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. NEBAHAT ORAN ARSLAN

KARS-2013

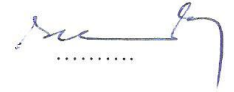
T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Güler SARI ERTEM'e ait "Varlık Gazetesi'nde Kars ve Çevresi ile İlgili Haberler (1921-1923)" konulu çalışma jürimiz tarafından, Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Prof. Dr. Selçuk URAL

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN

Yrd. Doç. Dr. Meheddin İSPİR

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Yönetim Kurulunun 01/02/2013 tarih ve 2013/03. Sayılı kararıyla onaylanmıştır.

UYGUNDUR

20.03.2013

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR
Enstitü Müdürü

İçindekiler

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
GİRİŞ	1
TÜRK BASIN TARİHİ VE VARLIK GAZETESİ	1
Türk Basın Tarihi	1
Varlık Gazetesi.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM	9
1921-1923 YILLARI ARASINDA VARLIK GAZETESİNDE TARİHTE KARS VE ETRAFI BAŞLIKLIL YAZI DİZİSİ	9
1.1. Kars ve Etrafı 1	9
1.1.1. Karsın Coğrafyadaki Mevkine ve Umumi Ahvaline Dair Küçük Bir Hülâsa	9
1.2. Kars	10
1.2.1. Coğrafi – İktisadi – Ticari- Zirai- Sanayi- Maalden	10
Hududu:	10
Ahval-i Tabiyesi.....	10
Nehirleri ve Gölleri	11
İklimi:	11
Kars'ta:	11
Oltu:.....	11
Ormanları:.....	12
1.3. Tarihte Kars ve Etrafı 2	12
1.3.1. Madenleri:	12
1.3.1.1. Kars Mintikasında:.....	12
1.3.1.2. Kağızman Mintikasında :	12
1.4. Kars ve Etrafı 3	13
1.5. Kars ve Etrafı 4	15

1.6. Kars ve Etrafi 5	16
1.7. Kars ve Etrafi 6	18
1.8. Kars ve Etrafi 7	19
1.9. Kars ve Etrafi 8	21
1.10.Kars ve Etrafi 9	22
1.11.Kars ve Etrafi 10	24
1.12.Kars ve Etrafi 11	25
1.13.Kars ve Etrafi 12	27
1.14.Kars ve Etrafi 13	28
1.15.Kars ve Etrafi 14	30
1.15.1 Sarıkamış'ın Orduya Muavenatı.....	31
Kolordu Levazım Vilayetinden.....	31
1.16.Kars ve Etrafi 15	32
1.16.1. Kars Kalesi'nin Ruslar tarafından zaptı :	33
1.17.Kars ve Etrafi 16	34
1.17.1. 330'da Sarıkamış Hailesi	34
1.18.Tarihte Kars ve Etrafi 17	36
1.18.1. 330'da Sarıkamış Hailesi	36
1.19.Kars ve Etrafi 18	38
1.19.1. 330'da Sarıkamış Hailesi	38
1.20.1. 330 da Sarıkamış Hailesi.....	41
1.21.Kars ve Etrafi 20	43
1.21.1. 330 da Sarıkamış Hailesi.....	43
1.22.Kars ve Etrafi 21	45
1.22.1. 330'da Sarıkamış Hailesi	45
1.23.Kars ve Etrafi 22	47
1.23.1. 330'da Sarıkamış Hailesi	47
1.24.Kars ve Etrafi 23	49
1.24.1. 330 da Sarıkamış Hailesi.....	49
1.25.Kars ve Etrafi 24	51
1.25.1. 330'da Sarıkamış Hailesi	51

1.26.Kars ve Etrafi 25	52
1.26.1 330 da Kars ve Etrafi.....	52
1.26.2. 334 ileri Harekatı.....	53
1.27.Tarihte Kars ve Etrafi 26	54
1.27.1. 334 ileri Harekatı.....	54
1.28.Tarihte Kars ve Etrafi 27	56
1.28.1.330 ileri Harekâtı.....	56
1.28.2. Elviye-i Selasede Harekat	58
1.29.Tarihte Kars ve Etrafi 28	58
1.29.1. 330 ileri Harekâtı.....	58
1.30.Kars ve Etrafi 29	59
1.30.1. 336 Kars Harekâtı.....	59
1.31.Tarihte Kars ve Etrafi 30	61
1.31.1. 336 Kars Harekâtı.....	61
1.31.2.Kars Nasıl Zabt Edildi	63
1.32.Kars ve etrafi 31	63
1.32.1. 336 Kars Harekâtı.....	63
1.32.2. 336 da Kars'ın zabtı.....	64
1.33.Kars Konferansı	65
İKİNCİ BÖLÜM	79
1921-1923 YILLARI ARASINDA KARS VE ETRAFI İLE İLGİLİ VARLIK	79
GAZETESİNDE YAYINLANAN SOSYO-KÜLTÜREL HABERLER.....	79
2.1. Sarıkamış	79
2.2. Sarıkamış'da Türk Ocağının Küşadı.....	81
2.3. Sarıkamış'ta Bayram	83
2.4. Çocukları Himaye cemiyeti “Peygamberimizin doğduğu günde bugünün nuraniyeti ve mebrukiyeti içinde”.....	84
Sarıkamış'ta Kuruldu.	84
2.4.1. Kazım Karabekir Paşa'nın Hitabeleri	85
2.5.Anasınıfları	86
2.6.Talebe Kabulü.....	89

2.7.Sarıkamış'ta Açılan Meslek Kursları.....	89
2.7.1.Ebelik Kursu.....	89
2.7.2.Elektirik, Sinema ve Fotoğraf Kursları.....	90
2.8.Kurtuluş ve Uyanuş Yolunda: Kars'da Maarif Cemiyeti.....	92
2.9.Şehid Yavruları Menfaatine Varlığa Abone Kayıd Olunan Zevat	92
2.9.1. İtiraz: Üç Müşkil ve Çareleri.....	93
2.10.Kars 'da Halkımız için Gece Dersleri	93
2.11.Sarıkamış'ta Musiki Dersleri.....	94
2.12.Kars Yarışları.....	96
2.12.1.İkramiyeler	96
2.12.2.Yarış Şartları.....	97
2.12.3.Yarışa Girecekler Hakkında	97
2.13.Kars Büyük Bahar Yarışları	98
2.14.Sarıkamış'ta Dolu	100
2.15.Şark Mıntıkasın'da Kış.....	100
2.16.Karsa'daki Kafkas Başşehbenderleri	101
2.17.Kars'da Azerbaycan Şehbenderi İslam Hacı Beyine	102
2.18.Kars'ta Yeni Ermeni Başşehbenderi	102
2.19.Kars'a Avdet Eden Muhacirler	102
2.20.Kars Livasına Hicret Edenler Ne Kadar?	103
2.21.Şark Cephesi Demiryolları	103
2.22.Şark Demiryolları Grevi.....	105
2.23.Şark Şimendüferi Grevi Hitam Bulmuştur	105
EKLER.....	130
ÖZGEÇMİŞ	142

ÖZET

Varlık Gazetesi, 25 Ağustos 1921 tarihinde Kazım Karabekir Paşa tarafından kolordunun sahip olduğu matbaada Sarıkamış'ta yayın hayatına başlamıştır. Gazete, Milli Mücadele sonrası anavatana katılan Elviye-i Selasenin tek sesi durumundadır.

1921-1923 yıllarında Sarıkamış'ta daha sonra 1923-1928 yıllarında ise Erzurum'da çıkarılmıştır. Bu çalışmada Varlık Gazetesi'nin 1921-1923 yılları arasında Kars ile ilgili yayınlanan haberleri transkribe edilmiştir. Bunun nedeni haberlerin birinci elden kaynak olması ve bölge ile ilgili yapılacak çalışmalara büyük ölçüde katkıda bulunacağı düşüncesidir.

ABSTRACT

The newspaper “Varlık” began his publishing life in 25 August 1921 in the printing house which is owned by General Kazım Karabekir. The paper was standing the only voice of the Elviye-iSelase (the six city).

It was published in Sarıkamış in the years 1921 -1923, then in 1923 -1928 it was published in Erzurum. In this work the news about Kars in the years 1921 – 1923 was transcribed. The reason of this work is the information used in the paper is first-hand information and the thought of this work will make great contribution for the future works of the Kars area.

ÖNSÖZ

Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında bu mücadelenin önemli bir parçası olan Anadolu basını yaptığı çalışmalarla bu savaşın kaderini belirleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Anadolu'da kazanılan mücadeleye katılımında, Milli Mücadele ruhunu canlı tutmada özellikle Anadolu basını gerekli her türlü fedakârlığı göstermiştir.

Milletimize, Kurtuluş Savaşı'nın gidişatı, iç ve dış politikada, siyasi sosyal ve kültürel meselelerde, sağlık ve spor gibi konularda aydınlatmaya çalışan Anadolu basını bütün maddi imkânsızlıklara rağmen, çağdaşlarından geri kalmayacak derecede bu işi başarıyla yürütmüştür.

Kars'ın 30 Ekim 1920'de kurtuluşundan itibaren yerel basın daha da canlanmış ve bölge hakkında detaylı bilgiler edinmemize yarar sağlamıştır. Kars'ta ele geçirilen matbaa makinesi ve takımlarını kolordu merkezi olan Sarıkamış'a taşınarak yerleştirildikten sonra, "Varlık Evi" adlı bir matbaa oluşturulmuş ve harfleri İstanbul'dan getirtilmişti. Bu matbaada 25 Ağustos 1921'den itibaren "Varlık" adıyla haftada iki kez yayınlanan bir gazete çıkarılmaya başlandı.

Bu gazete Albayrak Gazetesi'nin misyonunu yitirmesi ve kapanmasından sonra Doğu Anadolu'da izlediği yayın politikası ile Milli Mücadele'nin sesi olmuştur. Varlık Gazetesi bölgede yeni kurulan devletin, inkılâpların ve bu sınır şehrinde Ruslara ve Ermenilere karşı yapılan savaşların anlatılması gibi çok önemli bir görevi üstlenmiş ve başarıyla yerine getirmiştir.

Bu çalışmamızda 1921 ve 1923 yılları arasında Varlık Gazetesi'ndeki Kars ve Etrafı ile ilgili haberlere değindik. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde: Kars'ın ve bölgenin tarihi süreciyle ilgili haberler günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

İkinci bölümde: Sarıkamış, Kars ve etrafında sosyal, kültürel, sportif haberler günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Çalışma sırasında, Varlık Gazetesi'nin nüshalarını temin ettiğim Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Servisi ve TBMM Mikrofilm Arşivi görevlilerine teşekkürü borç bilirim. Tez çalışmasının başlangıcından itibaren, gerek tez konusunun belirlenmesinde gerekse araştırma ve metodların belirlenmesinde bana yol gösteren, bilgilerini benimle paylaşan değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Nebahat Oran Arslan'a minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca yine çalışmam sırasında benden yardımlarını esirgemeyen eşim Serkan Ertem'e, arkadaşlarım Sibel Orhangazi ve Nesrin Soyer'e teşekkür ederim.

Güler Sarı Ertem

Ocak 2013

GİRİŞ

TÜRK BASIN TARİHİ VE VARLIK GAZETESİ

Türk Basın Tarihi

14 Eylül 1829 tarihinde Ruslarla Edirne Antlaşması imzalanmış, idare alanında yapılan önemli reform hareketlerini yürütmek, gereken tüzük ve yönetmelikleri hazırlamak, devlete yeni bir düzen vermek amacıyla, ıslahat meclislerinin toplanmasına lüzum görülmüştür. Hükümetçe bir gazete çıkarılması fikri ilk defa bu meclis toplantılarında ortaya atılmış ve II. Mahmut tarafından çok olumlu karşılanmıştır. Komisyon üyeleri tarafından, çıkarılacak gazete için birçok isim yazılarak padişaha arz edilmiş, ancak bunların hiç biri beğenilmeyerek, gazeteye (Takvim-i Vekayi) adı bizzat II. Mahmut tarafından konulmuştur.¹

Padişah II. Mahmut'un emri üzerine böylece Osmanlı ülkesinde ilk Türkçe gazete 1 Kasım 1831'de basılmış oluyordu. Devlet eliyle çıkarıldığı için “ resmi gazete” olarak adlandırılan gazetenin ismi “Takvim-i Vekayi”dir.

Hem habercilik, hem eğitim, hem de devlet icraatının herkesçe bilinip buna uyması ve böylelikle birliğin sağlanması amaçlarıyla gazete yayımlanmaya başladı. Başlangıçta öngörüldüğü üzere haftada bir, düzenli yayımlandıysa da sonradan düzensiz çıktı. İlk dönemlerinde ülkedeki azınlıklara da devlet icraatlarını anlatmak gereksinimiyle Arapça, Farsça, Rumca ve Ermenice sayıları da basıldı.²

1850'lerden sonra Osmanlı Türkiye'sinde yaşam koşulları yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Tanzimat ile birlikte imparatorluğun pencereleri ardına kadar Batı'ya açılmakta kalmamış, kapıların kilitleri de sökülmeğe başlanmıştı. Bu kilitleri sökülen kapılardan içeriye giren Batı modası, yalnız azınlıklar için değil, Osmanlı Türklerinin de kent hayatında etkilerini göstermekteydi.

İşte böyle bir ortamda 1860'lara gelinmiştir. Bu yıldan itibaren yayımlanmaya başlayan Türkçe gazete ve dergileriyle Osmanlı Türkiye'sinde basın dönemi başlıyordu.³

¹ M. Nuri İNÜĞÜR, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul 2002, s.173.

² Hazma ÇAKIR, Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri, İstanbul 2002, s.16.

³ Necdet KURDAKUL, Tanzimat Dönemi Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri, Ankara 1997, s.109-110.

Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'i 1840 tarihinde çıkmaya başlayan Ceride-i Havadis izlemiştir. Ceride-i Havadis yarı resmi bir gazete niteliğindedir.⁴

Ceride-i Havadis gazetesinin basın tarihindeki önemi, özel çaba ve sermaye ile çıkarılan ilk gazete olması yönündendir. Gülhane Hattı'ndan sonra ve bu gazete çıkarılmadan önce, hükümetçe yayın işleriyle ilgili bazı tedbirler alınmış bulunmaktadır. Örneğin 1840 tarihli iradeye göre matbaada herkesin kitap bastırmasına izin verilmektedir. Oysa Ceride-i Havadis'in yayını izleyen 1841 yılında yayımlanan irade ile matbaada kitap bastırabilmek için Padişahın izni şart koşulmuştur.⁵

Batı tipi haberleşme, yani kitap, gazete, telgraf, Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla yönetici sınıfların hizmetinde idi. Zamanla haberler daha az olmakla beraber, diğer sınıflara da ulaşmaya başladı. Buna Osmanlının merkeziyetçi yapısını az da olsa eleştirebilen iktidar karşısında bağımsız iki Türkçe gazete öncülük etmiştir. Bunlardan ilki Agâh Efendi tarafından 1860'da çıkarılan Tercüman-ı Ahval gazetesidir.⁶

Türk basın tarihinde öncü gazeteler olarak nitelendirilen ilk iki gazeteden, Takvim-i Vekayi devletin yönetiminde çıkan resmi, Ceride-i Havadis ise devletten yardım gören, yarı resmi gazeteler olduğu için, birçok yazarlar ve düşünürler, Türk gazeteciliğini Tercüman-ı Ahval ile başlatmak isterler. Bu nedenle Türkiye'de ilk özel Türkçe gazete olan Tercüman-ı Ahval'in yayınlanmasını, hem gazetecilik, hem de edebiyat ve kültür tarihimizin bir dönüm noktasıdır.⁷

Tercüman-ı Ahval Ruzname-i Ceride-i Havadis ile aynı dönemde yayınlanmıştır. Devlet dışında özel sermaye ile Agâh Efendi yayınlanan gazete olduğu için kimi kaynaklarca Türkçe gazeteciliğin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Tercüman-ı Ahval'in gazete başlığı hilal ve yıldız biçimindedir.⁸

Şinasi ve Agâh Efendi'nin birlikte çıkardıkları Tercüman-ı Ahval ile başlayan özel Türk gazeteciliği, Cumhuriyete kadar muhtelif evreler geçirmiştir. Bu evreleri şöyle sıralamak mümkündür:

⁴ İzzet ÖZTOPRAK, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, Ankara 1998, s.5.

⁵ İNUĞUR, Basın ve Yayın Tarihi, s.181.

⁶ ÇAKIR, Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri, s.32.

⁷ İNUĞUR, Basın ve Yayın Tarihi, s.184.

⁸ Abdülrezzak ALTUN, Türk Basını'nın Değişen Yüzü, Ankara 2006, s.24.

1-1860'dan " İbret" gazetesinin kapatılarak Namık Kemal ve arkadaşlarının sürgün edildikleri 5 Nisan 1873 tarihine kadar geçen onüç yıllık evre.

2- Abdülaziz'in hallinden Meclis-i Meb'usan'ın feshedildiği 1878 tarihine kadar geçen iki yıllık evre.

3- Meclis'in kapatıldığı tarihten ikinci Meşrutiyet'e kadar otuz yıl süren karanlık evre.

4-1908'den Cumhuriyet'e kadarki dönem.

İlk evrede onüç yılı kapsayan bu gazeteler her konuda yayımlar yaparak, kamuoyunu oluşturma ödevini şaşılacak bir sürat ve başarıyla yerine getirmişler.⁹

II. Abdülhamit'in tahta çıkışının ilk yıllarında, Kanun-i Esasinin ilanından sonra basın üzerindeki baskılar biraz olsun hafiflemişse de, meclisin kapatılması ve anayasanın yürürlükten kaldırılması ile basın üzerinde yeniden baskı kurulmuştur.¹⁰

II. Meşrutiyet dönemindeki Osmanlı basınının ise daha serbest hareket ettiğini ve bu dönemde basın yayın hayatının yeniden canlandığını görüyoruz. 24 Temmuz 1908'de 2. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması ile basında yeni bir dönem açılmıştır. Her eğilimden gazete ve dergilerin yayımlandığı bu dönemde gazete imtiyazı olanların sayısı iki yüzü geçmiştir.

II.Meşrutiyet'in ilanından sonra 1918 sonuna kadar on buçuk yıllık bir dönem içinde 918 gazete ve dergi çıkarılmıştır.¹¹

31 Mart Olayı'ndan çok kısa bir süre sonra, 28 Nisan 1909'da Mebusan Meclisi'ne bir Basın Kanunu tasarısı getirilmiştir. Bu kanun, basın özgürlüğünün tekrar denetime alınması manasına geliyordu. Gazete ve gazeteciler arasında tepkiye neden olan bu kanun 14 Temmuz 1909 'da kabul edilmiştir.¹²

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşına girdiği yıl, 73 gazete ve derginin çıktığını görüyoruz. 1915 yılında gazete ve dergi sayısı 6 ya düşmüştür. 1916'da bu sayı 8 e çıkmış.

⁹ KURDAKUL, Tanzimat Dönemi Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri, s.110-111.

¹⁰ ÖZTOPRAK, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, s.5-6.

¹¹ Sevilay KALAYCIOĞLU, Kars Gazetesi (1938-1950), Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Kars 2009,s.2.

¹² KALAYCIOĞLU, Kars Gazetesi (1938-1950), s.2.

Gazete sayılarındaki bu iniş çıkış İttihat ve Terakki'nin tek parti yönetiminin tutumundan kaynaklanmıştır. 1. Dünya Savaşı'nın son yıllarında gazete ve dergi satışı artarak 71'e ulaşmıştır. 1. Dünya Savaşı'nın bitiminde kalkmış olan sansür, 1919 Şubat'ında Padişah Vahdettin tarafından yeniden yürürlüğe konmuş, aynı zamanda basına ağır ihtiyatı önlemler getirilmiştir. İstanbul'un işgali ile daha da yoğunlaşan bu uygulama, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'dan çekilmelerine kadar sürmüştür.¹³

I.Dünya Savaşı sonrasında devletin geçirdiği zor günlerde ise basın tekrar canlanmıştır. Milli Mücadele döneminde basın oldukça olumlu bir şekilde milli davaya katkıda bulunmuştur. 7 Mart 1920'den itibaren Ankara'da TBMM Hükümeti Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuş ve bu tarihten sonraki basın işleri; biri Ankara diğeri İstanbul olmak üzere iki ayrı müdürlük tarafından yürütülmüştür.¹⁴

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kurulmasından kısa bir zaman sonra 6 Nisan 1920'de Anadolu Ajansı faaliyete geçerek, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele'nin sesini bütün dünyaya duyurmayı amaçlamıştır. Anadolu Ajansı, Türk kamuoyunu yanlış yollara sürükleyecek, milli birliği tehlikeye düşürecek iç ve dış yayınlara karşı milleti uyarmak, milli kurtuluşu sağlayacak karar ve hareketleri Büyük Millet Meclisi'nin kararlarını günü gününe halka ulaştırmak suretiyle hükümet ile halk arasında bağlantıyı sağlayarak önemli bir rol oynamıştır.¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nin yapıldığı tarihlerde ülke içinde cereyan eden olayları, Anadolu harekâtını başlatanlara halkın destek ve güvenini, yurt içi ve yurt dışına süratle iletme arzusunu duyuruyordu. "İrade-i Milliye ve Hâkimiyet-i Milliyeyi" gazeteleri de bu amaca hizmet etmek için kurulmuştu.¹⁶

Milli Mücadele boyunca Anadolu'da ve İstanbul'da faaliyet gösteren bütün basın organları bağımsız ve ulusal bir basın olarak görmek ve kabul etmek mümkün değildir. Bu yıllarda özellikle Yunan işgalinde olan yerlerde Yunan komutanların ve İstanbul'un işgalinden itibaren İtilâf Devletleri'nin baskı ve istekleri, Türk basınına büyük zarar vermiştir. Yunanlılar 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ettikten sonra basın üzerinde şiddetli bir sansür uygulamışlardır. Bir kısım basın işgalinden sonra Yunanlılar aleyhine yayım yapıp vatan ve millet menfaatlerini savunurken,

¹³ ÖZTOPRAK, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, s.7.

¹⁴ ÖZTOPRAK, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, s.7.

¹⁵ Yücel ÖZKAYA, Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921), Ankara 2007, s.46-47.

¹⁶ Turgut ER, Türkiye'de Basın Yayın ve Tanıtımı, Ankara 2003, s.41.

işgalden sonra, Yunan politikaları çizgisinde yayına zorlanmışlardır. Fakat en başından beri yayın politikasını işgal devletlerinin çizgisine göre sürdüren gazeteler de mevcuttur.¹⁷

İstanbul basını içinde, Milli Mücadele’yi destekleyen ve bu mücadele hakkında olumlu yayın yapan gazeteler şunlardır: Tasvir-i Efkâr, Vakit, İkdam, İleri, Akşam, İstiklal, Tercüman.¹⁸

İstanbul basını içinde, Milli Mücadeleye karşı olan gazete ve dergileri şöyle sıralayabiliriz: Alemdar, Peyam-ı Sabah ve İstanbul gazeteleri, Ümit Aydede dergileri.

Milli Mücadele’nin karanlık ve zor günlerden, aydınlık günlere geçmesinde en önemli etkenlerden biri de Anadolu basını olmuştur. Ulusal direniş sırasında bütün zor şartlara rağmen milli basın, destekleyici katkısıyla Milli Mücadele’nin kazanılmasında en büyük unsur oluşturmuş, gerek maddi sıkıntı, gerek dağıtım yolundaki düzensizlik gerekse kâğıt temininde karşılaşılan güçlükler rağmen, kuvvetini ve sesini işittirmekten bir an olsun geri kalmamıştır.

Anadolu basınında Milli Mücadeleye taraftar olan gazeteleri ise şöyle sıralayabiliriz: Doğru Söz, İzmir’e Doğru, Aydın İli, Yeni Adana, Açık Söz, İrade-i Milliye, Hâkimiyet-i Milliye, Babalık, Öğüt, Emel, Yenigün, Ahali, İstikbal, Işık, Satvet-i Milliye, Küçük Mecmua, Yeşilyuva, Varlık, Albayrak, Dertli, Türkoğlu, Amal-i Milliye.¹⁹

Varlık Gazetesi

Kars’ın 30 Ekim 1920’de kurtuluşundan itibaren basın işlerinin hemen başlaması, devam eden süreçte Tarihi olayların ve gelişmelerin yakından takip edilmesini kolaylaştırdı. Bu gerçekten çok önemliydi çünkü ülkede her şey yeniden başlarken Kars’ta bunun seyrini takip etmek basın yoluyla çok kolay olacaktı. Öncelikle Kazım Karabekir ile başlayan basın işleri kesintisiz olarak uzun yıllar devam etti.

Kars’ta ele geçirilen matbaa makinesi ve takımlarını kolordu merkezi olan Sarıkamış’a taşınarak yerleştirildikten sonra, “Varlık Evi” adlı bir matbaa oluşturulmuş ve harfleri İstanbul’dan getirtilmişti. Bu matbaada 25 Ağustos 1921’den itibaren “Varlık” adıyla haftada iki kez yayınlanan bir gazete çıkarılmaya başlandı.”Varlık Birlikte Yaşar” başlığının altında

¹⁷ ÖZKAYA, Milli Mücadele’de Atatürk ve Basın (1919-1921), s.47.

¹⁸ KALAYCIOĞLU, Kars Gazetesi (1938-1950), s.3.

¹⁹ ÖZKAYA, Milli Mücadele’de Atatürk ve Basın (1919-1921), s.47.

“Milletin Uyanmasına Çalışır, Siyasi, İçtimai, İlmî, Ahlakî, Edebî” gazetedir şeklinde bir açıklama vardı. Mesul müdürlüğünü Yusuf Bey yapmıştır.

Kazım Karabekir Paşa'nın gayretleriyle sekiz yıl çıkarılan gazete topluma farklı alanlarda haberler ve bilgiler vermiş, toplumu oldukça bilgili hale getirmiştir.²⁰

Varlık gazetesi büyük inkılabımızın bütün mana ve inceliklerini açıp aydınlatmak, büyük harpteki doğru kavgalarımızı ilk olarak anlatmak ve doğruya ait her unsuru neşretmek gibi bir üstünlükle ve çok iyi olan düzen ve yerindeki haberleşmesi ile İstanbul gazeteleriyle yarış ettiği hatırlardadır.²¹

Varlık gazetesi bölgede yeni kurulan devletin, inkıpların ve bu sınır şehrinde Ruslara ve Ermenilere karşı yapılan savaşların anlatılması gibi çok önemli bir görevi üstlendi. Doğuya ait her şeyi yazmak için de iyi bir düzen kuruldu, haberleşme ağını özellikle İstanbul'la oluşturarak, dönemin İstanbul gazeteleriyle bile boy ölçüşecek düzeye geldi.

Daha sonra kolordunun Erzurum'a taşınmasıyla Varlık Gazetesi'nin çıkarıldığı matbaa Sarıkamış'tan alınarak Erzurum'a nakledildi. Varlık Gazetesi, Misak-ı Milli sınırları içerisinde tam bağımsız bir Türk devleti hedefi doğrultusunda yayın politikası izlemiştir. Milli Mücadele'nin gerekçeleri, amacı ve ruhu aşılarmaya çalışılmış tam bağımsızlık fikri incelenmiştir.

Varlık Gazetesi'nde Ali Canip Bey'in yazmış olduğu birçok makalede, Türklerin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuş, geçirilen bu zor dönemde demirden bir heykel gibi Avrupa devletlerinin karşısında durulması gerektiğinden bahsedilmişti. Varlık Gazetesi yayımlandığı makalelerde Yunanistan ve Avrupa'yı hedef alırken, Anadolu'daki mücadelenin ahengini bozacak her türlü olumsuz harekete de şiddetle tepki göstermiştir.²²

Milli Mücadele'yi destekleyen ve tam bağımsızlığı savunan Albayrak Gazetesi'nin bu misyonunu yitirmesi ve kapanmasından sonra, Doğu Anadolu'da bayrağı Varlık Gazetesi devralmış ve izlediği yayın politikası ile Milli Mücadele'nin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Doğu Anadolu'daki sesi olmuştur.

²⁰ Nebahat ORAN ARSLAN, “Kars'ta Yerel Basın”, Folklor Edebiyat Dergisi, Ankara 2011, Sayı:65, s.64-65.

²¹ KALAYCIOĞLU, Kars Gazetesi (1938-1950), s.14.

²² KALAYCIOĞLU, Kars Gazetesi (1938-1950), s.14.

Kolordu matbaasında çıkmaya başlayan Varlık Gazetesi bütün şartlara ve imkansızlıklara rağmen savunduğu düşünceyi en iyi şekilde temsil etmiş ve Milli Mücadele tarihindeki saygın yerini almıştır.²³

Kültürel, ictimai ve sosyal olayların daha fazla yer aldığı bir gazete olarak planlanan Varlık, kendisini Kurtuluş Savaşı'ndan ve mevcut siyasi ve askeri hadiselerden soyutlamamış; Kurtuluş Savaşı boyunca Milli Mücadele ile ilgili haberleri ön planda ve yoğun olarak vermiştir.

Kazım Karabekir Paşa'nın bölge halkı için yaptığı bütün hizmetlere sayfalarında geniş yer veren gazete, bu faaliyetlere tam destek vermiştir. Şair Feyzullah Sacid'in yazdığı baş makaleler hariç, gazetede yer alan bazı imzaların kimlere ait olduğunun tesbiti mümkün olamamıştır. Zaten bunların bir kısmı müstear olduğu gibi, bir kısmı da kısaltmadır. Bazı makalelerde ve yazılarda ise imza bulunmamaktadır.

Kars, Erzurum ve Trabzon'da da satılan gazete, 41. Sayıdan itibaren 4 sayfa olarak çıkmıştır. Doğu Anadolu bölgesindeki bütün hadiseleri takip etmek için bölgenin önemli merkezlerine muhabirler gönderen gazete neşrettiği yazı dizileri ve hikâyeler ile de halkı daha da eğitme ve bilinçlendirme yoluna gitmiştir.

Varlık Gazetesi, Misak-ı Milli sınırları içinde tam bağımsız bir Türk Devleti hedefi doğrultusunda bir yayın politikası takip etmiştir. Gazetede çıkan haberler ve yayınlanan makalelerde hep bu doğrultuda olmuştur. Gazetede çıkan makalelerde okuyucuya Milli Mücadele'nin gerekçeleri, amacı ve ruhu aşılarmaya çalışılmış ve tam bağımsızlık fikri işlenmiştir.²⁴

Bu makalelerden birisi de, İstikbal Gazetesi'nde Ali Canip imzası ile yayınlanıp Varlık Gazetesi'nde de aynen neşrettiği "Türk'ün Vazifesi" isimli makedir. Ali Canip bu makalesinde; Türk milletinin en büyük düşmanının "Dedikodu" olduğunu ifade etmiş, Anadolu insanının bir an önce kendisine gelip gelişme ve ilerleme yolunda adımlar atmasını istemiştir.²⁵

25.08.1921 tarihinde yayın hayatına başlayan Varlık Gazetesi'nin kapandığı tarih hakkında muhtelif görüşler vardır.

²³Ali Servet ÖNCÜ, Varlık Gazetesi 21 Aralık 1921- 31 Aralık 1923 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2000, s.11.

²⁴ÖNCÜ, Varlık Gazetesi 21 Aralık 1921- 31 Aralık 1923, s.18-20.

²⁵ÖNCÜ, Varlık Gazetesi 21 Aralık 1921- 31 Aralık 1923, s.20.

Feridun Fazıl Tülbentçi, Varlık Gazetesi'nin 1928 yılına kadar yayın hayatına devam ettiğini belirtmektedir.²⁶

Bununla ilgili bir başka ifade ise, Zekai Güner ve Orhan Kabataş'ın hazırladığı "Milli Mücadele Dönemi Beyannameler ve Basını" adlı kitapta yer almaktadır. Bu kitapta Varlık Gazetesi'nin 1921-1928 yıllarına ait 1-287, 305-663. nüshalarının Türk İnkılp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi'nde mevcut olduğu belirtilmektedir.

Fakat yapılan taramada bu kütüphanede Varlık Gazetesi'nin hiçbir sayısının bulunmadığı anlaşılmıştır. İş Dergisinde yayınlanan bir makalede ise, Varlık Gazetesi'nin 1929'a kadar Sarıkamış'ta 850 sayı olarak çıktığı belirtilmektedir.

Bununla birlikte belirtilen makaledeki bilgiler arasında tutarsızlık mevcuttur. Çünkü, gazete 850 sayı çıkmış olsa bile, bunun 1929'a değil, 1930 Mart'ına denk gelmesi lazım gelir.

Çeşitli arşiv ve kütüphanelerde yapılan araştırmalarda, Varlık Gazetesi koleksiyonlarının TBMM Mikrofilm Arşivi'nde ise, 1924-1925 ve 1926 yıllarına ait sayılar bulunmaktadır. TBMM Mikrofilm Arşivi'ndeki en son sayı 13 Eylül 1926 tarihli 487. Sayıdır.

Bu bilgiler ışığında yapılan değerlendirmede, Varlık Gazetesi'nin 1928 yılının Mayıs ayına kadar Sarıkamış'taki yayın hayatına devam ettiği muhtemel görünmektedir.²⁷

²⁶ NC, Varlık Gazetesi 21 Aralık 1921- 31 Aralık 1923, s.19.

²⁷ NC, Varlık Gazetesi 21 Aralık 1921- 31 Aralık 1923, s.19-20.

BİRİNCİ BÖLÜM

1921-1923 YILLARI ARASINDA VARLIK GAZETESİNDE TARİHTE KARS VE ETRAFI BAŞLIKLIL YAZI DİZİSİ

1.1. Kars ve Etrafı 1

Anadolu, Kafkasya ve İran arasındaki en büyük ehemmiyetli yolların üzerinde bulunduğu ve nehrin de başlangıcı olan bir yüksek düzlükte olduğu için Kars'ın eskiden beri askerlikçe kıymeti çoktur. Tarihte büyük muhabelerle şöhet bulmuş olan Kars'a dair elde bulunan kitabelerden toplayabildiklerimizi muhtasırca yazıyoruz. Fazla malumatı olanların idareye bildirmelerini rica ederiz. Uzun hasret yıllarından sonra elimize geçen bu yerleri tanımamız için kolaylık olur.

1.1.1. Karsın Coğrafyadaki Mevkine ve Umumi Ahvaline Dair Küçük Bir Hülâsa

Kars Kasabası Kafkasya'nın cenub-i garbisinde Arpaçay'ına dökülen Kars suyu üzerinde 1905 metre yüksekliğindeki kayalık ve sarp bir boğazda bulunur. Erzurum'dan 200 kilometre şark şimalinde ve Ermenistan dâhilindeki [Gümrü Aleksandır] şehrinden de 700 kilometre ve garp cenubundadır. Toprağın genişliği 19000 kilometre merbadır. Nüfusu birçok harblere sahne olmasından ve muhaceretler yüzünden daima azalmıştır. Ahalisi muhtelif olmakla beraber ekseriyeti her zaman İslamlar teşkil etmektedir. Umumi harbden evvel ahalisinin mühim bir kısmı Anadolu'ya hicret etmiş olduğu halde bile yüzde altmış iki nisbetinde İslam vardır. Dağlarıyla dört kısma ayrılabilir.

- Şimaldeki dağlık havzadır ki [Arsiyan] silsilesinin parçalarından müteşekkildir.
- Müteaddit geçiti ve boğazları havi garbdeki dağlık havali.
- Cenupda derin Aras Nehri vadisini teşkil eden kısım ve Soğanlı Dağları
- Ardahan mıntıkası da dâhil edildiği halde umumi Kars ve havalisinin dörtte üçünü teşkil eden Ardahan – Kars Yaylası şark kısmı ise Kars'tan itibaren Arpaçay'ı vadisine kadar hafif arazilerle alçalır. Aşağıdaki rakamlar Kars'tan hududa doğru arazinin alçak ve

yükseklikleri hakkında mücemmel bir fikir verebilir. Kars -1950 Baş Gedikleri – 1870 Arpaçay’ı Köprüsü 1695 Gümrü şehri - 1640-1890 Akbulak – 1840 metre.

Başlıca Nehirleri: Aras, Arpaçay’ı ve Kars Çayı’ndan ibarettir. Bazı nehirleri yukarı kesimlerinde bataklık araziye de tesadüf olunur. Arazisi ve volkanik toprağı fevkalade mahsuldardır.

Kars mutasarrıflığının yüzde dört buçuğu ormanlıktır. Bu ormanlarda, ardıç, meşe, kayın ağacı vesair edebilirse de en ziyadesi çamdır.

En büyük de Sarıkamış civarındaki meşhur Soğanlı ormanlarıdır. İklimi mutasarrıflığın bilhassa cenubu diğer mıntikalardan çok farklıdır. Hava dağlarda ve yüksek yaylalarda serttir. Kışın soğuk -35 dereceyi bulur ve pek çok kar yağar. Yaz mevsimi Kars kasabasında gayet sıcak olur. Sair yerlerde serindir. En yüksek mevkii 2300 metre Sarıkamış havalisidir. Kars Sarıkamış’tan 550 metre, Kağızman kasabası Sarıkamış’tan 550 metre alçaktır. Kağızman’ın hemen yanından geçen Aras nehri vadisi ise mezkûr kasabadan 100 metre alçaktır. Bilhassa Sarıkamış’ta teşrin sanide yağın kar nisan ortalarına kadar kalkmaz.²⁸

1.2. Kars

1.2.1. Coğrafi – İktisadi – Ticari- Zirai- Sanayi- Maalden

Hududu:

Şimali: Ardahan sancağı, Şarken Ermenistan, Garben: Erzurum vilayeti, Cenub: Beyazıt sancağı ile tahdid edilen Kars sancağı Kağızman, Oltu, Kızılçakçak, Göle, Çıldır, Sarıkamış kazalarından teşkil etmiştir. Mesahat-i sathiyesi “19” bin kilometre merbuttur.

Ahval-i Tabiyesi

Umumiyeti üzere dağlık olup en mürtefi noktası sathı bahirden itibaren 4, 95 metredir. Gürcistan’dan gelerek “Arşiyân” namını alan silsile-i cibali 4,950 cenuba kadar imtidad ederek “Soğanlı” Dağları namını alır. Soğanlı Dağları’nın en mürtefi olan “Çambardak” Dağı 2,800 metredir. Bu silsilenin garp tarafında haiz ehemmiyeti olmayan birçok dağlık havali vardır. Buradaki dağlar pek çok geçit ve boğazlar teşkil eder. Cenubunda Aras’ın mürtefi vadileriyle

²⁸ Varlık, 25 Ağustos 1921, Sayı: 1.

dağları mevcut olup bunu “Ağrı Dağı” silsilesi takip eder. Aynı silsileden olan “Köse Dağı” 3,050 metreye kadar yükselir.

Aras vadisinin şimalinde bulunan “Aladağı” 3,140 “Oğulluca” 4,950 metre irtifaındadır. Kura Nehriyle Kars Çayı vadisini ayıran dağlardan “Kısır Dağı” 3,200 metre yüksektedir. Burada bütün arazi yüksek yaylalar teşkil ederek “Kars –Ardahan” yaylası namını alır. Bu yaylalarda...irtifa 1,800 2,200 metredir.

Nehirleri ve Gölleri

Başlıca Nehirleri: Aras, Kars Çayı, Oltu Çayıdır. Kafkasya'nın en büyük nehri “Kura” Nehri'nin kısmı âlisi Kars Sancağı dâhilindedir. Bu nehirlerden şimdiye kadar ani bir surette istifade edilmemiş ise de zirai, ehemmiyetli bir surette istifade etmektedir. Bununla beraber yaz mevsiminde karların erimesiyle nehirler kabarıp.

Ormanlardan kat edilen odun ve keresteyi nakilde azami derecede faideler temin eder. Kars'ın şimal-i şarkisinde bazı göller mevcuttur. Bunların en büyüğü “Çıldır” Gölü'dür. Bu göl tamamen... eder “50” santimden iki metreye kadar buz tutar. Bolca ticari kafileleri, araba ve hatta sahra topları serbest serbest geçer. Gölün suyu tatlı olduğu için yazında... faide temin eder. En nefis balıklar bu gölde mebzulen bulunur.

İklimi:

Bazı arazinin mürtefi ve bazının arazinin de düz olması hasebiyle iklimi mebzuldur. Dağlarda ve yaylalarda hava gayet serindir.

Kars'ta:

Senenin her z 7,35 ve ağustos ayında z 5,71 e kadar çıkar. Pek çok kar yağar. Soğuk ve ayaz 30-35 e kadar yükselir. Kar en çok bora ve fırtına halinde düşer.

Oltu:

Burada iklim tamamen başkadır. Kışı o kadar soğuk olmaz. Kar yağmasıyla erimesi bir olur. Yazın hararet gölgede 35 dir.

Ormanları:

Kars ve Ardahan sancakları dâhilinde ormanlar pek çoktur. Soğanlı Dağları'nda çam, ardıç ve kayın ağaçları da pek çok bulunur.²⁹

1.3. Tarihte Kars ve Etrafı 2

1.3.1. Madenleri:

1.3.1.1. Kars Mıntıkasında:

a)Üç tepeler dağı ile Anı şehri harabesinin Şark Cebhesi'nde ve Kars Çayı'nın Arpaçay'ına döküldüğü mahal ile bunun garbında kükürt ve demir vardır.

b) Kaladeresinde içinde parafin ve katran bulunan ve parafin yapmaya yarayan bir maden mevcuttur.

1.3.1.2. Kağızman Mıntıkasında :

a)...Gazikaya suyu Kazansu da altın tozları görülmüştür. Bu madenin... ilk devirden beri mevcut olduğu zan edilmektedir.

b) Aras Nehri'nin kollarından çukursu ve... suyu ile diğer civar derelerde çimento yapılmasına yarayan kil ve kumdan mürekkeb (...) madenleri vardır. Yine buralarda bir cins kükürt mevcuttur.

c) Akçay deresiyle(...) köyü civarında...mıntıkasında kükürtlü ve bakırlı kibrit mürekkebatı vardır. Bunlardan bakır yapılabilir.

d) Aras Çayı'nın sol sahilinde Kağızman'dan 9.8 kilometre şimal-i garbinde 3,5 kilometre uzunluğundaki arazi de tuz madenidir. Kağızman'ın 4 kilometre şimal-i garbisinde Aras'ın sağ sahilinde de gayz tavsiyesinden 3835 kadim irtifaında 900 kadim kadar kalınlıkta kamilen veya iyi cinsinden tuz vardır. Kağızman yakınında bulunan tuz bembeyaz ve şeffaf tabakalar halindedir.

²⁹ Varlık, 26 Mart 1923, Sayı:1.

*(...)okunamamıştır.

Yüksek yaylalarda mısır, arpa, çavdar, buğday ve patates ekilir. Bağcılık ve meyvecilik hemen yalnız Kağızman kazasına mahsus gibidir.

Başlıca ticareti, tuz, meyve, yün, deri ve hayvanattan ibaret ise de şimdi yeni halde harp ve hicretler sebebiyle servetin mühim bir kısmı elden çıkmış ve ticarete durmuştur.

Kars kasabası, 1,54 santimetre genişliğindeki bir demiryolu hattı ile Kafkasya ve Rusya'ya bağlıdır. Bu hat Sarıkamış'a kadar gider. Sarıkamış'tan itibaren Erzurum'a ve buradan Yeniköy civarına kadar uzayan 0, 75 genişliğinde dar bir demiryolu da vardır. Mutassaraflık dâhilindeki geniş hattın uzunluğu 115 ve dar hattın uzunluğu, Sarıkamış'tan... kadar 222 kilometredir. Ayrıca Kars mutasarraflığıdaki mühim ve muntazam şoşeler şunlardır.

- 1) Kars – Benli Ahmed-Erzurum şosesi
- 2) Benli Ahmed- Kağızman- Erivan
- 3) Kars- Merdenek Ardahan ve Oltu
- 4) Kars-Cılavuz – Ardahan
- 5) Kars... Ahilkelek ve Ardahan şosesi
- 6) Kars – Şahinleri [...] kömürü³⁰

1.4. Kars ve Etrafı 3

Kars (Batlamisyos)un kitabında (Horse) ismiyle bahs edilen ve Arap coğrafyasının eserlerinde [Kars] imlasıyla yazılan pek eski bir şehirdir. Evvel Selçuklu'laradan mülk İzzeddin'in saltanatı zamanında İslam memleketlerine katılmıştır.

Bu günde Kars'ta Evliya Cami ismiyle mevcut ve Hasan Harakani Hazretlerinin medfun bulunması sebebiyle eski zamanlardan beri bir ziyaret yeri olan camii de kalan, Üçüncü Sultan Murad zamanında açılırken ele geçen mermerden bir levha Kars'ın yeniden tesis eden tarihini meydana çıkardı. Arapça yazılan ve 548 tarihli olan levhadaki kitabenin tercümesi şudur:

³⁰ Varlık, 8 Eylül 1921, sayı:2.

[Mülk İzzedin'in saltanatı zamanında veziri Firuz tarafından ve onun muhterem zevcesi Kerimeleddin kızının yardımı ile] Kars Selçuklulardan sonra Moğolların istilasına uğramış Timurlenk tarafından tahrib edilmiş ve nihayet İranlılardan Osmanlılara geçmiştir.

Kars 'ın ismi bilhassa Osmanlılar ile İranlılar arasında asırlarca süren muharebelerden itibaren tarihte geçmeye başlamıştır. Bundan evvel vukuu bulan harblerde iki tarafın yaptığı harekâtlar mukabil memleketin çok içlerine ve en mühim şehirlerine tevciye edildiği için büyük vukuuların ceryanına sahne olmaktan uzak kalmış. Daha sonraları ise hudud üzerinde bulunmadığı için bir devletten diğerine geçerken büyük bir kısım arazinin ortasında bulunmuş ve yalnız güzergâhının ehemmiyeti dolayısıyla buralardan muhtelif ordular gelip geçmiştir. Osmanlılar kendi şark hududlarıyla alaka peyda ettikten sonra Kars'ın askerlikçe kıymeti takdir ve Üçüncü Sultan Murat Zamanında muntazam planla yapılan metin bir kale ile bu kıymeti tezyid etmişlerdir.

Osmanlıların Kars ve etrafındaki hareketlerine ilk evvel Yavuz Sultan Selim zamanında tesadüf edilir. Padişah Çaldıran Seferine Yenişehir Seyyid Gazi, Konya, Kayseri, Ankara, Sivas, Tercan, Erzincan, Erzurum, Beyazıd mevki yoluyla gitmiştir.

Şah İsmail'i Çaldıran da mağlup ettikten sonra İran pay-i tahtı olan Tebriz'e girdi ve 920 senesinin (25) Recebinde buradan hareketle Karabağ'a tevcih etti. 2.Selim kışlık karargâhını Azerbeycan'ın bu münbit kıtalarında kurmak istiyordu. Fakat ordusunun isyan tesirlerini hissedince bu arzusundan vaz geçerek Nahçıvan, Erivan yolu ile avdete başladı. 12 Şubat 920 de Osmanlı ordusu ilk defa olarak Kars'tan geçti. Bu tarihlerde bu havali İran Devleti'nin hududu dahilinde fakat yerli beylerin idaresinde bulunuyordu. Muharib orduya itaatle yardım gösterdiğinden dost muamelesi görmüştü.

Sultan Selim Kars'ta bulunduğu esnada Gürcistan Bey'i canını tehdit etmiş ve ordugahına gelerek itaat ve muavenet arz etmediği takdirde Gürcistan üzerine yürüyeceğini bazı hareketleriyle de anlatmıştı.

Lakin Kars'a geldiğinin dördüncü günü Canık tarafından arkasından büyük bir zahir beraber olduğu halde Kars'a gönderilen bir sefaret heyeti Selim'in arzusunu yerine getirmiş ve açlıktan çekilen müşkülâtı da hafifletmiş oldu.

Bu suretle padişah ordusuyla yeni bir hareket yapmadan ve Kars'ta kalmadan Erzurum üzerinden yürüyüşüne devam etti.³¹

1.5. Kars ve Etrafı 4

Yavuz'un bu geçişinden itibaren tam kırk sene Osmanlıların Kars ve etrafıyla alakadar bir hareket vuku bulmamış idi. Fakat Kanuni Süleyman'ın Macaristan vakalarıyla meşgul olduğu bir zamanda devletin şarkta komşusu İran Şahı (Tahmasb) yine fırsat bularak hududlarda tahribat yapmağa hudud içlerine doğru baskılarını çoğaltmaya başlaması ve nihayet Ahlat, Erciş kalelerine girmesi padişahı şarka harekate mecbur etmişti.

Sultan Süleyman İran seferine karar vererek Konya yoluyla Haleb'e gitti. Burada hem kışı geçirdikten ve hem de orduyla tensik ettikten sonra Diyarbakır Çabakçur- Erzurum yoluyla hareket etti. Osmanlı ordusu 961 senesi recebinde ikinci defa olarak Kars ovasına çadırlar kurdu. Sultan Süleyman, Şaha bir harb ilannamesi gönderdiyse de cevap alamadı. Bir gün sonra Kars'tan da ileri hareket eden ve Şöreyel, Erivan, Nahçıvan, ve Karabağ taraflarında dolaşan padişaha, erzak ve iaşe müşkülâtından dolayı İran arazisinde daha fazla kalamayarak ertesi sene ikinci bir sefer yapılmak üzere kışı hudud üzerinde geçirmeğe karar verdi.

Erzurum'a muvâssalat eden ordunun arkasında (Şah Tahmasb) da pek parlak ve hükümdarlara layık tabirlerle yazılmış bir mektubu hamil elçisini sultan Süleyman'ın nezdine göndererek mütereke talebinde bulundu. Padişah kabul etti. Amasya kışlığına geçildiği esnada yine Şah tarafından gelen bir sefir iki İslam hükümeti arasında sulh akdini teklif etti. 962 de Amasya'da İran ile sulh akd olundu.

İranlılar ilk defa yapılan bu muahede mucibince Kars ve etrafı Osmanlılara terk olundu. Aradan geçen yirmi bir sene zarfında Kars ve etrafını alakadar edebilecek vakalar zuhur etmemişken İstanbul'da Üçüncü Sultan Murad 982 hicri tarihinde tahta cülusunu müteakib İran'da başlayan ani ve büyük bir ihtilal yine devletin şark hudutlarında yeni faaliyetler açtı.

İran 'ın karışıklığı ve şark hudutlarının emniyeti için ehvalin bahş ettiği esbab ve imkanı serd ederek yaptığı teklifler, Sokollu'nun bu seferde devlete faydadan ziyade mazaret ve masraf vereceği hakkındaki itiraz ve ikazlarına rağmen İstanbul'da kabule mazhar olarak İran aleyhine

³¹ Varlık, 22 Eylül 1921, Sayı:4.

harp ilan edildi. Paşayı teyiden padişahı harbe teşvik eden Kıbrıs Fatihî Lala Mustafa Paşa'ya umumi başkumandanlık tevciye edilerek ordu 976 sefer-1578 Nisan tarihinde Üsküdar'dan hareket etti. Diğer taraftan İran başkumandanı Tokmak Han Çıldır eyaletini istila, Ardahan eyaletini tahrip etmiş Kars'a kadar ilerlemişti. 10 Ağustos da iki ordu Şeytan Kale denilen (Çıldır) mevkinde kanlı bir muharebe yaptı.

Pek çok zayıf verilmiş olmakla beraber galibiyet Lala Mustafa Paşa ordusunda kaldı. Bu sırada Gürcistan karışmış, Ahılkelek, Akçakale ,Çıldır, Yeni kale , Mustafa Paşa'ya itaat arz etmişti. Bu muntikalar İran memleketlerinden madut fakat Gürcü prenslerinin nüfuzu altında idi.

Mustafa Paşa'nın hareketi devam ederek Tiflis alındı. Tiflis şarkında Tokmak Hanı bir daha mağlup etti. Şeki'ninde işgalinden sonra Gürcistan'ı dört eyalete taksim ettikten ve beyler tayin eyledikten sonra asıl ordu kışlamak üzere üzere Oltu- Pasinler yoluyla Erzurum'a döndü. ³²

1.6. Kars ve Etrafı 5

İranlıların ileri harekâta başlaması Tokmak Han'ın Erzurum'u tehdit etmesi ve az zaman sonra Şirvan valisi Nuzdemir Oğlu Osman Paşa'nın mağlup olması devletin Şark hududlarındaki vaziyetini zayıflatmıştı. Üçüncü Sultan Murad talianın bu seri tahvinini... görerek emin bir vaziyet kurmak ve hükümetin şark hududlarını sarsılmaz esaslara takviye etmek arzusuyla pek ciddi tedbirlere tevasul etti. Ve bu meyanda en mühim olarak Hoca Sadettin'in muhasenatını beyan ettiği bir mektupla seraskere Kars Kalesi'nin derhal inşasını imza eyledi.

Mustafa Paşa'nın seri bir plan üzerine binaya başladığı kale fevkalade ikdam ve gayretle ertesi sene kısmen tamamlandı. (987 Ağustos 1579). Geri kalan noksanlarda Lala Mustafa Paşa'nın İstanbul'a daveti üzerine yerine serasker nisb edilen Yemen Fatihî Sinan Paşa tarafından ikmal olundu. Yukarı kale ile aşağı istihkâm kırk bin arşın mahiyetinde idi. Yedi bey ve paşanın her biri yedi burctan birisinin inşasını deruhte etmiş, Serasker Hasan Harakani Hazretleri'nin medfun bulunduğu (Evliya) camiini kalenin inşası esnasında yeniden bina eylemişti. İç kalenin dibinde ve eski Kars'ın ortasında bulunan bu cami bitişik olarak Hasan Harakani Hazretlerinin Türbesi ve bu türbenin kapısında Üçüncü Sultan Murad zamanında aid ve 997 tarihli bir kitabe ilanı mevcuttur.

³² Varlık, 6 Ekim 1921, Sayı:6.

1170 tarihinde Kars muhafızı iken vefat eden vezirlerden Kethüda Mahmud Paşa ile 1233 senesinde Kars valisi bulunan Seyid Hüseyin Paşa ve mahdumi de burada mefdundur. İlk inşaatın şeklini Avusturya ilçesinin 1579 tarihli raporu şöyle tesrif eder. Bir dağın tepesine bina olunmuş ve üç duvar ile çevrilmiş bir kuledir ki Galata Kulesi büyüklüğünde bir mevki teşkil eder. Kars Çayı'nın sağ tarafında kâin olan iç kale pek metin ve mevki icabı bütün şehre hâkimdir. Bahs burada iken kale inşasının geçirdiği safhaları hülaseten zikr etmekle muhtelif tarihlere aid malumatı bir araya toplamış oluruz.

Kars Kalesi yukarıda şekli tevsif edilen iç kale ile şehri ihata eden ancak 10 metre yüksekliğinde 70-80 santimetre kalınlığında bir duvardan ibaret olup şimal şarkı cihetinde de bir çıkıntı halinde Karadağ Kulesi (tahrib edilmiş olup bugün yerinde İnönü ismini alan bir tabya vardır) mevcud idi. Kalede iki yüz küsur sene içinde bazı ehemmiyetli yeni inşaat yapılmış olmakla beraber 1224-1809 senesinin de Rus Generallerinden (Mazuyatoyof) tarafından vuku bulan hücumda umumi suretle...şekilde bulunuyordu. Fevkalade mesai hilafına olarak yine o vakit Ruslar şehri zapt edememişlerdi. Bu hücumdan sonra Türkler bu kalenin ehemmiyetini bir kat daha arttırmayı düşünerek o zamanın usul ve fevaidine teban yeni istihkâmla yapmaya gayret etmişler. Ve 1244-1828 senesi harbinden kaleyi aşağıdaki hale koymuşlardı:

1224 den sonra yapılmış olan ve Ahata duvarı haricinde kalan yeni mahalle dahi bir duvarla çevrildi. Karadağ Kulesi yeniden inşa ve bir duvarla şimalinde bilahere Arap Tabyası nam-ı değerle Karabatlak tabyası namını alan yere rabt olundu. Kars Çayı'nın iki tarafındaki mahallelerde köprülerle birbirine bağlandı.

1224 seferinde General Poliskiyaviç tarafından şehrin zabtına muvaffakiyet hasıl olduktan ve bu sebeble sulhun takririnden sonra Türkler İngiliz mühendislerin yardımıyla Kars istihkamlarını yeni usullerle inşa, tevsi, tezyid ettiler.(*). Şehrin etrafında o zamandan ve icablarına kafi gelecek şekil ve müteaddid inşa eylediler.

1275-1854 seferinde meki-i müstahkem bir orduya isniyab edecek derecede bir hal bu sefer esnasında iki ay süren muhasara suretinde def edilmiş olan bir hücumdan netice ve mütealalara müstenid kalenin yeniden tahdidi düşünüldü ve bu son harbte hiçbir şey olmadığı görülen şehrin eski dâhili olundu. İç kale topçu müdafasına mahsus yeniden inşa ve tahkim edildi. Şehirle

muvasi cenub-i şarkiyede kâin bir kapı ile temin edilmiş toprak tabyalar şimdiki muharebelerin icabına bir suretde daimi istihkanlar haline konulmuş.³³

1.7. Kars ve Etrafı 6

Aradan on sene kadar bir zamanın Şarkda sükûn içinde geçmiş olması da çok görülmüş olmalı ki Nadir Şah'ın zuhuru esnasında Osmanlılara iltica eden ve devletce İran Şahlığı ilan edilen Hüseyin Şahın Oğlu (Safi Mirza) Erzurum taraflarındaki ordu ile İran hududuna doğru ilerletildi.(Nadir Şah)

Bu defada Erzurum istikametine saldırarak Kars Kalesi ve civarında iki ay kadar uğraştı. (Kars). Nihayet serasker (Yekun Mahmut) Paşa'nın Revan ile Kars arasında muvaffakiyetgarane hareket ve manevraları neticesinde Nadir Şah üç dört gün muhasara edilerek son derece sıkıştırıldıysa da Paşanın bu sırada himaye tutulması, kazanılmış sayılan muzafferiyete zırba oldu. Velhasıl seraskerin hastalıktan ve levent taifesinin isyanı esnasında hücum bastı diye ordudaki kargaşalık zuhurundan istifade eden Nadir Şah orduyu bozdu. (Yekûn Mahmut Paşa) kederinden vefat etti.

Bu inhizam devleti yeniden büyücek bir gaileye sokmuş idi. Tehlikenin büyümeden bertaraf edilmesi için başlanan askeri tedarikler Nadir Şahı müşğül bir vaziyete soktuğundan muma-ileyh mezheb iddasından da vaz geçerek iki tarafın karşılıklı ihtiyaç arzusu ile müsalha temin edildi. 1159'da Dördüncü Murat zamanındaki hudut ibka edildi. Vesair bazı şartlar nazar itibara alınmak suretiyle sulh akd edildi.

Şarkın iki büyük İslam hükümeti vahi sebepler tahribgar amil ve ittifaklarla iki asrı geçen bir zamanda daima çarpışmış ve bu uzun mücadeleler; din, ırk, hayat, menfaat esaslarıyla yekdiğerine çok bağlı ve muhtaç olan bu milletlerin terki ve inkişafında pek derin yaralar açmıştı. Türkîye ve İran Devletlerinin mezheb itilafları, cehalet kavgaları dâhili sükût ve... buhranları içinde sarsıldığı bu tarihlerde harci düşmanların tecavüzleri de artıyor ve iki tarafda mütemadiyen zaiyata uğramaktan kurtulamıyordu.

³³ Varlık, 27 Ekim 1921, Sayı: 9.

(*) Bu paragrafin satır sonu kelimeleri çıkmamıştır.

Bunlara rağmen 1159'dan itibaren yarım asır kadar da bazı Türkiye, İran vakalarının zuhuru eksik olmadı. Mamafih geçirilen ğaileli tehlikeli zamanlardaki ğaileler artık eski şiddet ve hararetlerini tamamen ğaip etmiş ve fakat bu iki İslam devleti de gün geçtilçe ezilmeğe ve içinden çürümeğe mahkûm olmuş idi.

Bu hale giren devletin Şark hudutlarındaki İran mücadelelerini Rusya'nın Kafkasya'ya doğru başlayan müdahale ve tecavüzleri istirkab etti ve nihayet İran Şahı Fatih Ali Han'ın 1828'de (Türkmen Çayı) müsahhasını Rusya'ya mağluben imzalamasını aynı sene içinde Rusya Çarı Nikola'nın Devlet-i Aliye'ye de harp ilan etmesi takip eyledi.

Çar orduları bir sene sonra (1244) de Anapa, Ahışha, Kars taraflarını çığneyerek Erzurum önlerinde görülmüş ve işte bu suretle Kars ve etrafının mukadderatı Rusya ile başlayan mücadelelere sahne olmuştu. Ve Rusya'nın Kafkasya'yı istilaya nerelerden ve nasıl başladığını ve bu istilatının Kars'ın... kadar geçen safhalarını burada da tatkik etmek Ati'deki izahında müdar olacağından bahsimizle bulunan kısımlarını Kaynarca Muahedesi tarihi başlayarak hülaseten yazmak faidelidir.

Orduları askerlikde az zamanda büyüklük kazanan Rusya: Üçüncü Mustafa zamanındaki tarihlerinde Kafkasya'yı karıştırmağa ve ileride Osmanlı nüfuz ve sukutune karşı tevcih edeceği için müsaid imkân ve ahvali hazırlamağa başlamış. Gürcüleri isyana teşvik ederek isyancılara da destek vermiş. Sultan Üçüncü Mustafa 1172'de Rusya Çarıçesi İkinci Katerina'ya harb açtırdı.³⁴

1.8. Kars ve Etrafı 7

Birinci Sultan Ahmed zamanında Şah Abbas ahdi bozmuş. Revan'ı muhasara ve işgalden sonra, Kars'ı dahi zabt eylemişlerdi. (1014) İran seraskerliğiyle Cığalazade Sinan Paşa Şark'a gönderildi. Sinan Paşa'nın harbe davet etmesine mukabil şah, kendi ülkesini kendi tahrib ve mevcut zahireleri istihlak ederek çekildi. Meydana çıkmadı bu yüzden kaht ve gala pek ziyadeleşmiş kış gelmiş harekatin devamı zorlamış olduğundan Serdar Sinan Paşa Van Kalesine ve burada Şah Abbas kuvvetleri tarafından başlayan tazyik üzerine gölden, kayıkla Adilcevaz'a ve oradan da Erzurum'a gitti.

³⁴ Varlık, 17 Kasım 1921, Sayı: 11.

İlkbaharda şah üzerine tekrar yürüdüyse de bir fırkasının Selmas taraflarında muvaffakiyetsizliğe uğraması yüzünden bu hareketi akim kaldı. Aynı zamanda Anadolu' da zuhur eden Celali Vakayı-i İran hareketini hayli geciktirdi. Koca Murat Paşa bu gaileyi tamamen bitirip İstanbul'a döndükten sonra meyana 1019 da tekrar şarka hareket ederek Osmanlı ordusu Tebriz'e yürüdü. Nihayet Şah gördüğü tazyik ve tehlike karşısında Kanuni Süleyman zamanındaki hudud mucibince hududun tahliyesi şartıyla sulha talip oldu.

Murad Paşa'nın Halefi Nasuh Paşa İran ile mezkûr şartları kabul ederek sulh akd etti. Ve bu suretle Kars ahden Osmanlı hududu dâhilinde kaldı. Yedinci Sultan Mustafa zamanında (1028)de İran ile Mezkûr Nasuh Paşa mesalihası teyid edildi. Mamafi İranlılar Şark hududlarında mütevaliyen vukular ihdas etmekten bir türlü vazgeçmiyorlardı. Dördüncü Murad zamanında Abbas Paşa gâilesinin şiddetlendiği bir zamanında Şah Abbas'da Ahışa Kalesini muhasara ve zapt eylemiştir.

Yeni çıkan bu gailenin haline memur edilen sabık Yeniçeri Ağası Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Erzurum üzerine süratle yürüdüğünü haber alan Abaza, Serdarın vürüdünden evvel Acem Şahına haber yollamış, Şems Hanı'nın kumandasında gelen dört beş bin İranlı da Hüsrev Paşa'nın Erzurum'u muhasara ettiğini duyarak Kars ve etrafını yağmaya başlamıştır. (1038) Fakat Kars valisi Köse Sefer Paşa İranileri ansızın basmış Şems Hanı esir ederek Serdara yollamış olduğundan pek az hasar ile tehlike bertaraf edildi. 1044 de Dördüncü Murad Revan Seferini Kars tarikiyle gitti. Sultan Murad diğer bir seferinde Bağdat zabtını mütakib İran Şahı ile (Kasr-ı Şirin) mevkiinde yapılan musalahada Bağdat eyaletinin bazı mevkileri İranilere verilmekle beraber Bağdat, Basra, Şehri Zor, (*) Van, Ahışa ve bu meyanda Kars Kalesi bunların bilcümle...ve arazisinin Osmanlı hakimiyetinde bulunduğu tasdik edildi.

1144 tarihlerinde Birinci Mahmud zamanında İran ile tekrar harb açılmış İran'da hal ederek şah vekili namıyla vukuat sahasına çıkan ve bilahere şahlığını dahi ilan eden Nadir Şahın Bağdad, Kerkük muharabelerini Tiflis ve Revan'ın istilası devletin Rusya ve Avusturya seferleriyle meşguliyeti zamanlarına tesadüf ettiğinden bu artık İran seferlerine nihayet verilmesi icab etmişti. Mamafih her nedense İran mücadelesi bir türlü ehemmiyetten iskat-ı sükût edilemedi. Devleti senelerce yıpratın beyhude zaiyatı tekrar etmekten çekinilmiyordu.³⁵

³⁵ Varlık, 20 Ekim 1921, Sayı:8.

(*) Bu paragrafin satır sonu kelimeleri çıkmamıştır.

1.9. Kars ve Etrafı 8

Katerina Kafkasya şimalinde tertib ettiği beş kolordudan General (Nedimi) ve Kalmuk Kazaklarıyla Don ve Kafkasya arasındaki mevkiileri müdafa etmeye General (Tutlabin) Kol ordusunu da Gürcistan'ı istilaya memur etti. Diğer taraftan harbin Avrupa sahnesinde büyük bir şiddetle ceryan eden safhaları ve ezcümle Osmanlılar'ın Kartal hazimeti, Rusya donanmasını idare eden İngilizlerin yardımı ile kazanılan Çeşme galibiyeti bu harbi Rusya'nın Tuna'nın şimalinde kâin bilcümle Osmanlı eyaletlerini istilas ve Kırım Tatarları'nın istiklal vaadiyle aldatılarak Cezire'yi 1185 de işgali suretiyle Osmanlıların aleyhine çevirmişti. Bu mecburiyetler karşısında akd edilen mütarekeyi Rusya'nın ağır şartlarından dolayı tekrar harbe devam edebilmesi kararı takip etti.

Harbin bu ikinci devresinin bidayetinde Rusların müteaddid mağlubiyetleriyle başlayan hareketler, Rusya'nın yeni vücudu tedarikleriyle tebdil-i tali ederek Çar orduları Tuna, Kuban, Gürcistan ve yeni çıkan Mora isyanlarında faaliyet göstermeye başladı. Asıl hareket ise Tuna'da ceryan ediyordu. Nihayet devlet Kaynarca Muahede'sinin en ağır müzakare ile kabul ederek vahim bir mağlubiyete uğradı. (1193)

Bu muahadenin Kafkasya'ya tealluk eden maddelerinde şunlar teyid edilmişti.

1 - (Kuban) da vaka kala, kasaba ve mesakin vesaireleri hakkında ceza-i vekili her türlü istihkaktan Devlet-i Aliye kefid eder ve bu muvaki-a badema asker göndermemeye tahüd eyler. Kırım Kuban, Bedisan Eydirce Göl Kabileleri iki devlet tarafından serbest ve ecnebi bir devlete tabi olmamak şartıyla müstakil kabul olunur.

2 – Gürcü ve... havalisinde Rusya askerleri tarafından zabt edilen Kütcis, Şehriban kalelerinin eskiden beri ait oldukları asıl sahiblerine iadesini Rusya Devleti kabul eder. Eğer uzun müddetden beri kal'a-i mezkuriye Devlet-i Aliye sahib ise iadesi için Rusya askeri bunları tahliye edecektir. Devlet-i Aliye de kendi aleyhine mezkûr havalide muharebe esnasında zuhur eden harekâtları afv eder. Bundan başka Gürcü ve... lehine hukuk, din ve sairelerin tecavüzden mesuniyetini ve bazı şerait-i muhtarenin ifasını Devlet-i Osmani tahüd eyler. Ancak tevaif mezkure Devlet-i Aliye'nin reayasından olmakla Rusya Devleti bunlara asla müdahale ve tecavüz eylemeyecektir. İşte görülüyor ki Rusya Kafkasya'da ilk müdahale teşebbüslerinde muvaffak

olmuş, Kırım mülhakatında ve Kırım beylerinin çiftliği müsabesinde olan Koban ve Kabartay ve havalisi artık Rusya'nın hâkim ve nüfuzu altına girmişti. Fakat İslam kabilelerinin istiklal ve haritalarını muhafaza için 1191 senesinden beri açtıkları mücahedeler Ruslarla aralarındaki düşmanlığı gittikçe ziyadeleştiriyordu.

Birinci Abdülhamid'in zeka ve fetanetle müellif Sadrazamı Halil Hamid Paşa, Rusya'nın Osmanlı Devletine karşı beslediği istila hırsını tamamen sezmiş ve buna siyasi ve askeri tedbirler ve ıslahat ile mukavemat edebileceğini takdir ederek Kırım'ın kurtarılmasına çalışmakla beraber bir taraftan da Kafkasya'nın kuvvetlendirilmesiyle Ruslar'a karşı esaslı bir mukavemet seddi vücuda getirilebilecek esbabı temine tavassul etmiş idi. Kafkasya kıt'ası İslamları şeca'at ve cesaretle maruf iselerde fevkalade cehaletleri ve kendi hiyanetlerini kemiren ecnebi fesadlarına çabuk aldanmaları aralarında bir ittifak ve ithad husuluna mani oluyordu. Binaen-aleyh herşeyden evvel bu İslam kabileleri(*)³⁶

1.10. Kars ve Etrafı 9

Ruslar Tiflis Hanını Osmanlıların aleyhine tahrikden başka haksız olarak himaye için Tiflis askeri kuvvetlerini sokmak, suretiyle istilalarını ilerletiyorlardı. Devletin hududdaki emniyetini ihlal eden bu harekâtlardan vaz geçmesi hakkında yapılan tespitlere Rusya red cevabı vermiş. Kırım'da muahede hilafına (Katerina) tarafından işgali Devlet-i Aliyeyi Rusya'ya yeniden harb açtırmağa karar verdimişdi. Bu sıralarda Rusya'nın menfaatlerine mugayir olduğundan bunlarda devleti Rusya ile harbe teşvikten geri durmamış Kırım'ın istirdadı fikriyle dimağı meşbudi olan ve İngiliz seferinin gösterdiği tatlı ve hayali planlara kapılan Sadrazam Yusuf Paşa harb ilannamesini padişaha da tastik ettirmeğe muvaffak olmuştu. (1201) Hâlbuki ordu yeni bir harb yapamayacak kadar kudret ve inzibattan mahrum bir halde iken yeni bir tehlikeye girilmiş idi. Avusturyalılar da ahidlerini bozarak bizimle muharebeye başladılar.

Bizi bu muharebeye teşvik eden Fransa ve İngiltere harb esnasında seyirci kaldıkları halde devletin mağlubiyetini mütekip saha-ı tevassut için adeta Bab-ı Ali eşiklerini aşındırdılar. Bu sıralar ise devlet Prusya ile akd ettiği ittifakname mucibince Prusyanın muvaffakatı olmadıkça

³⁶ Varlık, 24 Kasım 1921, Sayı:12.

(*) Bu paragrafin sonu çıkmamıştır.

müşahala yapamayacak bir mecburiyet de bullunuyordu. Mali buhranın fevkaladeliliğine rağmen Üçüncü Selim zamanındaki harbe devam edildi.

(Bozova) bozgunluğunu mütakib İsmail Kalesi Müdafı Gazi Hasan Paşa'nın, düşmanı kati bir hazimete uğratması Prusya'nın ittifak mucibince temasal Rusya hududlarına yüz elli bin kişilik bir ordu göndermek suretiyle Rusya ve Avusturya'yı tehdit eylemesi Avusturya'yı sulh istemeğe mecbur etdi (1205) de Zıştovi Musalahası akd edildi. Prusya Lehistan'daki teşebbüslerinin tahkiki için Avusturya'yı Rusya'dan ayırmağa muvaffak olmuş ve fakat Devlet-i Aliye Rusya sefirine iştirak etmeyeceği de anlaşılmış idi. Bu aralık Fransa'da zuhur eden ihtilale karşı Avrupa devletleri Rusya'dan da istifade hususunu nazar itibara aldıklarından Şarkdaki mücadelelerin nihayetlenmesi maksadıyla sulha tevassut edilir.

Devletin ciddi tedarikleriyle (Maçın) taraflarında vukuu bulan büyük bir muharebe de iki taraf içinde kati bir netice elde edilemediği bir sırada Kafkasya'da (Anapa) Ser Askeri (Battal) Paşan'nın hiyaneti ile mezkur kalenin düşman eline geçmesi (Sohum) müdafasının müşkilleşmesi harbin sebeblerini çoğaltmış ve zaten maliyedeki fevkalade zaruret büyüdüğünden iki tarafca mesalemetin, iadesine karar verilmişti. 1253 de (Yaş) muahedenamesi akd edildi. Bu muahedeye nazaran Kafkasya'daki hudud, harbden evvelki, Kuban Nehri olarak teyiden tasdik olunmuş, nehrin sol yakasında oturan taifaların Rusya hududuna tecavüzlerinin maniahde alınmış. Avrupa'da ise Kırım ülkesi ve (Özi) eyaleti ile (Kırı Özi) denilen arazi Rusya'ya terk olunarak Dinyester nehri hudud itibar olunmuştu.

Napolyon Bonapart'ın Mısır'a asker çıkarması üzerine Fransızların Mısır'dan tard ve ihracı için Devlet-i Aliye Rusya ve İngiltere ile ittifak akd etmiştir. Napolyon ise İmparatorluğunu tasdik ettirmek için Rusya'ya karşı açtığı harbde İstanbul'daki sefiri Sebastiyân vasıtasıyla Devlet-i Aliye'yi de Rusya aleyhine harbe teşvik ediyordu. Devletin Nopolyon'un imparatorluğunu gizlice tasdik ve Fransa seferinin pay-i tahtdaki teklif ve tahrikleri Bab-ı Âlinin ihtiyar ettiği siyaset karşısında Rusya bizden kuşkulananarak düşmanca hasm-ane tedariklere başlamıştı. Nihayet akd edilen meşveret meclisi her iki tarafın idaresi kabul olamadığı takdir de Fransa ile ittifak ve muhalafete ve Rusya Devleti'ne de ilan hususuna karar verdi.

Osmanlıların Fransız politikasına teyamülünden endişe eden Rusya, Avrupa'nında karışıklığından istifade ederek mahza devleti Fransızlardan uzaklaştırmak için 1221 de hududu tecavüz etti. Devletin de bilmukabele harb ilan etmesi üzerine İstanbul'da Fransa sefiriyle

rakibane çalışan İngiltere sefiri payitahtı terk eyledi. Hatta 1221 kurban bayramının birinci günü Çanakkale'ye desise ile giren İngiliz donanması adalara kadar gelebildiyse İstanbul'un müdafası için bir gecede vücuda getirilen* sahillere yerleştirilen büyük toplar verdiği ultimatonla red cevabı alan İngiltere kuru tehditlerin...anlayarak muhasamaya cesaret edemeyerek , Akdeniz ve boğazdan çıkarken atılan top zaiyata uğradı. ³⁷

1.11. Kars ve Etrafı 10

Bu İngiliz gailisi bertaraf edildikten sonra ordu muharrem ayında İstanbul'dan hareket ve Silistre'ye muvasalat eylemiş ise de bilahare Üçüncü Selim'in hali ve bu tesir ile orduda karışıklık zuhuru düşman için büyük bir fırsat temin ettiği halde Fransız ve Rusya arasındaki Tilsit Muahedesine nazaran Devlet-i Aliye ile de sulh mukaddemetının kararlaştırarak mütareke akdi suretiyle hasm-ane hareketlere hitam verilmişti. Muahede Paris'de yapılacaktı. Fakat devletin murahhasları Napolyon'un yalancı vaadlerle Paris'te oyalaması bu cihetten gelecek ümitlerden vaz geçilmesi icap ettirdiğinden doğrudan doğruya (memleketin) de bulunan Rusya Meraşali Ramonof ile sulh mükelamelerine başlanmasına teşebbüs edildi. Romanzof ise gayet ağır şartlar teklif ettiğinden 1224 da Rusya'ya karşı tekrar hasm-ane hareketler iadesine karar verildi.

Osmanlılar bidayetinde muvaffakiyet kazanmış olmakla beraber bilahere Ruslar'ın kuvvet bularak harekâta başlaması askeri vaziyetimizi artık harbe devam edemeyecek bir hale koymuştu. Bu senelerde ordu ve memleket dâhilindeki asayişsizlik ve inzibatsızlık ise ahval-i umumiyenin mühim bir buhran içinde bulunduğu zamanlara tesadüf etmişti.

Lofça ve Berkofça üzerlerindeki Rus harekâtları Bulgarlara ilk istiklal hislerini vermiş Sırp'lar kıyım etmiş. Romanlar hemen hemen müstakil, Karadağlılar mütecaviz, Yunan-i Rumları da Rus vaadlerinin tahkikata fırsat gözlemekte idiler. Şark'da ceryan eden vaka-i ise merkezde idi: Bir taraftan İran ile de harb eden Ruslar diğer taraftan Karadeniz'inde de faaliyete gelerek Trabzon civarlarına asker döküyor, Ahışa taraflarına General (Tormanof) hücum ediyordu. Bu vaziyet karşısında teesüfleri mucib bir cihed vardı ki oda, aynı tehlike içinde bulunan mühim hududa yeni İslam devleti Osmanlı ve İranlılar müşterek düşmana karşı bir türlü mütehaddid harekâta muvaffak olamıyorlardı.

³⁷ Varlık, 8 Aralık 1921, Sayı: 14.

*Bu paragraf eksik çıkmıştır.

İki taraf ittihaddan ziyade karşılıklı tekliflerle vakit geçiriyor ve hâlbuki gerek Avrupa hükümetleri ve gerekse İran Devleti ile arada hâsıl olan bu kesmekeş siyasedden Ruslar da haz yâda istifade ediyorlardı. Ruslar, Şark'da iki İslam devleti arasında zuhur eden itilaftan memnun kalacak Dağıstan ve Gürcistan'daki nüfuzlarını kuvvetlendirdiler. (1225)de Rus Generali (Tormanof) ordusuyla Tiflis'i istila etti.

Anapa ve Soğucuk, (Sohum) tarafları da Rusların istilasına maruf bir halde idi. Avrupa da da Rus Generali (Kutuzof)un Eflak ve Ruscuk'da kazandığı muvaffakiyetleri takip eden mütareke teklifleri esnasında Çar Birinci Aleksandır Fransız ordularının muhakkak istilasından endişe ederek (Kotozof) u vatan namına müsalahayı te'cile sevke başladı. (Kotozof) bu sıralarda (İslaboza) da mahsur kalan Osmanlıları esir ediyor, Bab-ı Ali ise ikinci Mahmud'un müdahalesiyle düşman tekliflerini ağır bularak harbde devama karar veriyordu. Bu karara Fransa elçisinin Napolyon'un Petersburg ve Moskova üzerine yürüyeceği(*) zeminindeki teşebbüsleri tesir etmiştir. Çar (Kotozof)u azl ederek Amiral (Çiçerof)u tayin etti. Devleti Ali'ye Avrupa ahval-i umumiyesinin müsaid Rusların zaruri temayilini bildiği halde Napolyon vefasızlığını çok tecrübe etmiş olduğundan yaptığı ehemmiyet veremedi. Ve akdine karar verdiği kıt'a Bükreş'de (1812-1228) imzalandı. Bu muahede mucibince Avrupa'da dört kale Ruslara terk edilmiş. Sırpılara'da bazı tavizat verilmişti. Anadolu hududunda muharebeden evvelki hali ercai kabul edildi.³⁸

1.12. Kars ve Etrafı 11

Halbuki Rusya Devleti'nin Mora İhtilali meseleleriyle uğraşmasından bil istifade Bükreş Muahedesini mucibince Anadolu hududunun eski haline iadesinden ve binaenaliye Anapa, Kaş, Sohum kalelerinin tesliminden imtina etmiş Bükreş Muahedesinin alalacele tanzim edildiğinden bahisle yeniden müzakeratın icrasına dair 40 gün mühletle ve Rusya'nın dersaadet meselihatından (Mihelaki ve Mihayaki) ile Bab-ı Aliye bir ultimatum vermişti. İngiliz muhalif siyasiyesi Devlet-i âliye ve Rusya arasında bir muharebe vuku anı mani etmeğe ve çarı bir mukavele ile bağlamağa teşebbüs etti. Rusya'da Çar Birinci Aleksandır kovulmuş ve yerine tahta

³⁸ Varlık, 15 Aralık 1921, Sayı:15.

*Bu paragraftaki kelimeler eksik çıkmıştır.

birinci Nikola geçmişti. (1841-1823) İngiltere kabinesi meşhur lordu (...)hem cülus tebriki ve hem de şark meselesinin müzakaresi için (Petersburg)a yolladı.

Bu diplomat Nikola'yı iknaya muvaffak oldu. Devlet bu tavassut dolayısıyla Rusya'nın ultiimatondaki teklifleri kabul etti. Ruslarla (Akkirman) da bir muahede akd edildi. Akkirman ahidnamesinin dördüncü maddesinde Anadolu'nun hududunun mezkûr ahidnamenin akdi esnasındaki haliyle ibkası kabul edildi. Ruslar, Devlet'i Osmaniye'ye karşı hırslarını halen teskin edememişlerdi. Tecavüzlerinde devam ve harbi icad için mütesil sebep arıyor ve biltabi kolaylıkla buluyorlardı. Bir taraftan (Akkirman) mahidesi ahkâmının şerat-i tatbikini tekid edip dururken diğer taraftan (Navarin) vakası çıktı. Münasebet tekrar gerginleşti. Müştereken hareket eden Fransa ile İngiltere ve Rusya mezkûr vakanın mesuliyetini de Osmanlılara tahmil etmek istediler.

Bab-1 Âliden vakı olan istizaha devletin red cevabı vermesi üzerine Ruslar hududu tecavüz etti. Devlette toplanan bir meclisin kararıyla harp açtı (1828-1243) Rusya Çarı Nikola İran Şahı (Fetih Ali) hanı mağlub etmiş ve üç ay evvel ona kabul ettirmek istediği müsâlaha şartlarını 1828 senesi Şabanın 22 sinde (Türkmen Çay) da imzalatmış olduğundan aynı zamanda hem Tuna üzerine ve hem de Anadolu cihetine yürüyebilecek bir halde bulunuyordu. Harp esnasında Avrupa darülharekatında Varna, Şimni (Kızılca) daki muvaffakiyetlerimize rağmen, Tolcu, Maçın, Erail Ruslar eline geçmiş İsafcı Kale'si müthiş bir hücumu uğramış (Horsuh) teslim olmuş Vidin civarındaki Rahuve'nin zaptından sonra General (Dineviç) ordusu aşarak Bulgaristan içinde Edirne'ye doğru ilerlemişti.

Anadolu'da ise (Anapa) kalesini muhasıra ve tazyik ile harekâta başlayan Rus ordusu General (Paskeviç) kumandasında Beyazıd, Kars Ahışa kalelerini zaptı ve istila ederek (Erzurum)a doğru ilerledi. Ruslar iki taraflı istilalarında büyük bir vesait kazanmış Anadolu kolu Erzurum'u almış ve bu esnada Rumeli'de düşman Edirne'ye pek ziyade yaklaşmış iken dersaadet Prusya sefirinin tavsiti ile General Diyeviç tarafintan hareket hasm-anenin terki ilan edildi. Ve Edirne'de yapılan müzakerat neticesinde Edirne Muahedesi akd edildi. (15 rebiülevvel 1245-14 Eylül 1829) bu muahedenin dördüncü maddesinde Gürcistan emiri... ve Kafkasya'da kain sair eyalet kişidesinin ve karyeden beri ilelebet Rusya Devleti memleketine manzum olup ve devlet müşar-ün ileyh bundan başka İran devleti ile beyanlarında 1828 sene i şubatının onuncu günü tarihiyle münakid olan "Türkmençay" Muahedesi Revan, Nahçıvan Hanlıklarına mülk olmuş

olduğunda devletin muahede memleketleri beyninde hattı mezkur imtidadında münazat-ı defi edebilecek hudud-u sahiha ve muayine vazi ve tayininin luzumu) ve vacibeden ad ediliyor. Ve Anadolu cihetinde Rusya ile Devlet-i Aliye arasındaki hudud-u muahedede şu vecihle tarif olunuyor:

(...) memleketinin Karadeniz'den şimdiki hududuyla giderek İzmir hududuna çıkıp ondan en doğru tarık ise “Ahışa ve Kars” eyaletlerinin Gürcistan hududlarına mütesil oldukları mahale kadar mümettid olan hattı evvele ve bu vecihle Ahışa, ve Ahılkelek kaleleri şimalde ve hattı hudud mezkurun dahilinde iki saatten akl...olmamak üzere mesafede kala. İş bu hattı hududun Cenub-i Garbi taraflarında “Kars ve Trabzon” semtlerinde kain olan arası “Ahışa” eyaletinin en büyük kıtası ilelebet Devlet-i Aliye nin tasarrufunda ola. Ve hattı mezkurun taraf-ı şimali ve şarkisinde ve şarkisinde ve Gürcistan emiri Göril semtlerinde kain arazi ve Kuban Nehri'nin ağzından “San Nikola” Limanına kadar liman mazkur dahil olmak üzere cemi Karadeniz sahili ilelebet Rusya devleti tasarrufunda buluna.

Binaen aleyh Rusya Devleti “Ahışa” eyaletin bakisini ve Kars şehri ve eyaleti ve “Beyazıd” şehri ve eyaletini ve alel husus “Erzurum” şehri ve eyaletini ve Rusya askeri tarafında istiladı da olup hudud-u meşruhadan haric kalan bilcümle mahelleri taraf devlet-i Aliye'ye teslim eder. Ahidnameye rabten Ruslara Edirne'de verilen izahnamede Anadolu cihetinde Devlet-i Aliye'ye iade edilecek olan arazinin General Kont Paskiyeviç ile Devlet-i Aliye muhafızları arasında yapılacak senedle mübadeleden 8 ay geçinceye kadar tahliye şartı kabul edildi.³⁹

1.13. Kars ve Etrafi 12

Edirne Muahedesi bizim için ikinci bir (Kaynarca) muahedesi hüküm ve tesirindedir. Devlet, Rumelinde uğradığı azim zaiyetten alevlenmiş, Sırbistan'da isyan çıkarmağa hazırlamıştı. Rus generalleri bu kıyım ve ihtilalleri idare edenlerin başında bulunuyordu. Sırpılılar artık mukavemet edemeyecek derecede hazimete uğratılmış, hududu tecavüz eden Karadağlılar'a karşı kumandan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bazı muvaffakiyetleri olmuş ve fakat Avrupa devletlerinin müdahalesi harp gailelerin temadisinde devletin uğradığı mali müşkület bir mütereke ile hareket-i harbiyenin tatilini icab ettirmişti.

³⁹ Varlık, 5 Ocak 1922, Sayı:17.

İngiltere Bulgaristan'ı şiddetle himaye ediyor. Ruslar da Sırbistan ve Karadağ'a aleni surette faal yardımda bulunuyorlardı. Bundan başka devl-i muazzama mevcut meselelerde ittifak ettiklerinden Bab-ı Ali'yi müsameleti umumiye namına tezyik ve tehditten geri durmuyorlardı. Ruslar altı haftalık bir mütareke ile hareket husumaneyi tatile muvaffak olduktan sonra sulh şartlarını hazırlamak üzere devletler arasında akd edilecek konferansdan dan evvel... büyük bir ordu hazırlayarak Bab-ı Aliyi konferans kararı mütevelliyeye başka Şark-ı Anadolu ekseninde mühim bir istilaya düşar olmuş, Ruslar elde ettikleri mevaki-i taarruzu ile Anadolu ya birdenbire yaklaşmışlardı. Bu muahedenamenin akdinden beri devlet Rusya' nın... talepleri karşısında ezilmekte, dahilen tehlikeli ve maşuş bir buhran geçirmek de harici siyasetide muhtelif devletlerin tesiriyle mütereddid ve kararsız bir vaziyette bocalamakta idi.

Abdülmeceid Han devrinde devletin en müşkül zamanında hariciye emirini yed-i iktidara alan Reşit Paşa münasebet-i hariciyemizi teyid ettiği gibi dâhili ıslahat teşebbüslerini de muvaffakiyetli adımlarla ilerletmeye başladı.

Suretle genç ve yeni bir Osmanlı hükümeti teşkil ediyordu. Fakat Rusya Devleti bu yolda kuvvetlenmesine mani olmak ve ona vakit bırakmamak için yeni gaileler ihdasında geç kalmadı. İcbar etmek teşebbüsünde bulundu.

Memafih devlet bu askeri nümayişi anlamıştı. Konferans İstanbul'da toplandı. Aynı günde bir müddetten beri müzakere edilmekte olan Kanun-i Esasi, sadarete gelen Mithat Paşa ve azasıyla toplar ve alkışlar arasında ilan edildi. 7 Zilhicce 1292 Tersane Konferansı'nın zararlı meva'idden ibaret kararını devlet kabul etmedi. Ve bu red cevabı memleket ve devlet ricalisinde mürekkebin toplanan umumi bir mecliste tasvib edilerek resmen devletlere tebliğ olundu. Karadağ ile mütareke müddeti bitmeden evvel yapılmış olan müzakereler de uyuşulamadağından muhasamatın iadesine karar verilince ve Londra Protokolü kabul edilince Rusya, Devlet-i Aliye' ye harb ittifak maddesi sayesinde zahmetsizce Tuna Sahilerine kadar indi. Aynı zaman da Ruslar Anadolu hududlarımızı da tecavüz etmiş bulunuyorlardı.⁴⁰

1.14. Kars ve Etrafı 13

Fakat Rusların da kazançları vardı. Kafkasya'nın cenubunda (Bayındır), (Ahlacık) (Baş Gedikler) de müte'addid muvafakiyetler kazandılar. Ruslar tarafından muhamere edilen

⁴⁰ Varlık, 12 Ocak 1922, Sayı:19.

Kars Kalesi Osmanlı askerleri tarafından iki ay kahramanca müdafâ edildi. Vu bu müdafâa Türk askerlerinin meçhur olan cesurane sebat ve metanetini yeni bir muvaffakiyetle tetvic etti. Bu muharebede Ruslar Kars'ı muhasara ettikleri vakit kalenin şimal-i garbisinde yerleşmiş tabyaların en mühim ve en hükmü olan (Tahmasb) tabyasını sabrı hücum ile zapt ederek Kars'ı sükût ettirmek istemiş ve fakat bu teşebbüs mezkûr tabyanın etrafına on bin Rus na'şını serilerek akim kalmıştı.

Memafih: Parlak bir süratte defî edilmiş olan bu hücumdan sonra Ruslar (1270) 1855 senesi teşrin saniyesinin 27 sinde kaleye girmeğe Rusların Şark-ı Anadolu'daki bu muvaffakiyetleri maatesüf Osmanlı ordusunda müessir ahvalin zuhuru temin ediyordu, Bu ahval hükümetin de nazar-ı dikkatini celb etmiş (1271) de Ahışa, Gümrü Muharebelerinde vukua gelen uygunsuluğa sebep oldukları sabit olan Müşir Ahmet Paşa ile Ferik Rıza İhsanın rütbeleri ref ve kendileri beşer sene müddetle Kıbrıs'ta Magosa'ya nefî olunmuştu. Dersaadet veya memaliki ecnebiye Harbiye mekteplerinden çıkan genç zabıtanı bir husumet-i... ile ma'iyetlerinden uzaklaştırıyorlar. Müntelif kumandalar yekdiğerlerine karşı me'sum bir kıskançlık besliyor, irtikâp ve ihtilas müsamha cehalet ve ahlaksızlık velhasıl felaket doğuran bütün esbab avamil tesiri ile inzibat ve intizamdan eser kalmayan ordu içinden çıkmış, çürümüş bir halde mağlubiyetten mağlubiyete çarpılıp duruyordu.

Vaziyet-i harbiyenin Kırım'da ve Anadolu'daki bu tecelliyatı karşısında İngilizler Rusya'nın uzun bir zaman doğrulayamayacak bir hale gelmesine çok çalıştılar. Bu hususta Avrupa'daki yeni siyaset faaliyetlerinden başka Kafkasya'da Ruslarla çarpışan Şeyh Şamile de muavenetde bulundular. Çünkü harp çok pahaliya mal olunuyordu. Fransızlar artık muharebe istemiyordu.

İngiltere'nin ısrarı aleyhine Avrupa'daki milletleri ayaklandırmak hususunda (Üçüncü Napolyon) un bazı teşebbüslere başlaması İngilizleri korkuttu. Ruslarla hattı gayri kafi şecaat dâhilinde muahede akdini tercihe sebep oldu. Defaatle Viyana'da yapılan müzakerat(1855-1272) de tekrar başladı.⁴¹

⁴¹ Varlık, 19 Ocak 1922,Sayı:21.

1.15. Kars ve Etrafı 14

Muhtar Paşa Haliyas'da (Derkoğazof'un) taarruzlarını kırarak onu mağlup ettikten sonra haziranın on beşinci günü tahirden hareketle Zivin'e geldi. Zivin'de mağlup olan düşman çekiliyordu. Haliyas'daki (Derkoğazof'da) Kısmkilisenin bu hareketine imtisal edecekti.

Bu takdir de Eleşkird Fırkası düşmanı takip edecek ve Van'dan gelen fırka da düşmanı Diyadin ve Beyazid cihetlerinde sıkıştıracaktı. Ve nihayet Van ve Eleşkird Firkaları birleşerek Iğdır'a karşı müştereken hareket etmek üzere Kürd İsmail Paşa tarafından idare edilecekti. İsmail Paşa bu maksadla ve Muhtar Paşanın talimat mahsusatıyla Van Fırkasını arayıp bulmak üzere Barğiri? İstikametinde tahrik edildi. Zivin'de çekilen düşman takip edildi. Muhtar Paşa Soğanlı Dağlarını aşarak Alisofu Pınar? tarikiyle yirmi haziranda Çubuklu Kayaya geldi ve Kars'la ilk teması yaptı.

Kars'ı muhasara etmiş olan Garandok Mişel muhasarayı terk ile Gümrü istikametinde çekilmişti. Yirmi altı haziranda Muhtar Paşa Kars tabyalarını teftiş etti. Seyyar ordu Kars şarkında Yahniler Tepeleriyle Alacadağ arasında toplandı. Düşman da barikat-ı Baş Gedikler Üç Tepeler hattında bulunuyordu. Yirmi iki temmuza kadar Ruslar Türk kuvay-i asliyesinin işgal ettiği cebheye karşı birkaç defa keşif taarruzlar yaptılar.

Kıta'atımız tarafından püskürtüldüler. On iki ağustos'ta Ruslar'ın bir kısım kuvvetinin Arpaçay'ının soluna geçtiği tersd edildi. Muhtar Paşa bu kuvvetin Kürd İsmail Paşa kumandasındaki Beyazid Kolordusunun karşısında bulunan Derkoğazof takviye maksadıyla gittiğini ve karşısındaki düşmanın zayıfladığını zannetti. Bu maksatla hem düşmanın zayıflanmış olduğu bir zamanda ona bir zırba örmek hem de cenuba ayrılan kuvvetin hareketini men etmek maksadıyla küçük makyeste bir taarruza karar verdi. Gedikler istikametinde yapmağa karar verdiği bu taarruz için gediklerin evvela cenub-i garbiyesindeki Kızıl Tepe'yi zabt etmeyi düşündü. Bu maksatla şöyle bir tertibat aldı: Raşid Paşa kumandasında bir fırkayı Kızıl Dağa taarruza ma'mur etti. Bu taarruzun Karayel Tepesi'nde bulunan düşman tarafından ihata edilmesi için sol cenahında Subatan -Yahniler hattında birkaç kademe teşkil edildi. Taarruz başladı.

Düşman Kızıl Tepe'ye taarruz etti. Kıta'atımızın sol cenahını Karayel Tepesin'den gönderdiği kuvvetlerle ihataya kalkıştıysa da karşısında Yahniler'e kadar kademelenmiş kıta'atımıza çattı. Keza sağ cenahda aynı suretle temin edilmiş olduğundan Kızıl Tepe

kıta'atımız tarafından zabıt edilmiş olduğu halde hareket cebhe muharebesine inkılâp etti. 1 Eylül de Ruslar sağ cenahta Çala'ya karşı bir keşif taarruzu yaptılar. Tersdat ve istihbarat düşmanın takviye edildiği zımmetinde idi. Her ihtimale karşı sağ cenahın emniyeti için iki taburdan ibaret bir alay ve bir miktar süvari Alacadağ cenubunda Kızıl Kula'ya gönderdi.

Bu kıta düşmanın Arpaçay'ının sarp yamaçlarındaki geçitlerinden birini tesir etmekle meşgul olduğu ve Arpaçay'ı sol sahilinde altı tabur ve bir miktar toptan ibaret ve düşman kuvveinin bulunduğu haberini verdi. Muhtar Paşa bu haberi veren alay kumandanına düşman bu (...) hakkında emir gönderdi. Fakat bilahare bu tarafta cereyan eden vukuatı takip etmediğini her nasılsa unuttu. Müşar-ün ileyh Alacadağ şarkında Ani ve cenubundaki düşman hareketi bir nemayiş olarak telakki ediliyor ve düşman taarruz asliyesinin bizi Kars'tan ayırarak cenuba atmak maksadıyla Yahniler ve Evliya Tepesi'ne tevci edeceği kanaatini besliyordu. Hâlbuki düşmanın Ani cenubundan ve Arpaçay'ının dirsek noktasından yaptığı taarruzlar Alacadağ'ındaki Türk ordusunun felaketini hazırladı.

Muhtar Paşa Beyazid Kolordusundan da on tabur istemişti. Buna mukabil Kağızman tarikiyle altı tabur gönderilmiş idi. Bunlar da yolda idiler.

20 Eylül'de düşman Yahniler, Evliya Tepesi, Kızıl Tepe ve Üçlü Tepe hattından muhtelif kuvvetlerle taartuza kalktı. Muhtar Paşa kuvvetlerini şöyle taksim etmişti. Alacadağ zirvesinde tabur, Alacadağ şimal ettiklerinde ordu, Kısımkilise (21 tabur), Evliya Tepe'de tabur, Çiftler Tepe'de 7 tabur, Vezin Köy'de 4 tabur Kars'da 7 tabur. Bundan başka sağ cenah gerisinde Alacadağ cenubunda Kızıl Kula'ya gönderilmiş olan piyade alayı ile süvariler ise orada idiler.

1.15.1 Sarıkamış'ın Orduya Muavenatı.

Kolordu Levazım Vilayetinden:

Sarıkamış kazasına mezbut karyeler ahalişi orduya cem'en iki yüz seksen yedi reis muhtelif koyun vesair hayvanat yirmi yedi bin dokuz yüz doksan iki kilo erzak yüz otuz bin dört yüz doksan altı kilo ot ve samandan başka çay, şeker, sabun ,pirinç, yağ ve koyun gibi dizileri

vasaire hediye etmekle memleketin fedakâr evlatları olduklarını kemakende isbat etmişlerdir. Kendilerine arz-ı teşekkür oluyor.⁴²

1.16. Kars ve Etrafı 15

Rusların cebheden yaptıkları taaruzlar emniyetle karşılaştığı bir sırada ansızın Alacadağ zirvesinde düşman tarafından işgal edildiği haberi geldi. Muhtar Paşa bu hadiseden... oldu. İhtiyatta bulundurduğu kuvvetlerini derhal tepeye sevk etti. Düşman geri püskürtüldü. Sağ cenahdan görünen tehlikeyi artık takzir eden Muhtar Paşa geri çekilmek istediye de ordusunun inzibatına güvenemediğinden yerinde sebatı tercih eyledi.

1 Teşrin-i evvelde düşman taarruza tekrar başladı. Alacadağdaki kıta'atımız sebat edemeyerek Çiftler Tepe istikametinde çekildiler ilerleyen düşman kıta'atı ordunun tehamiyle gerisinde Şatıroğlu ve Borluk Tepelerini zapt ettiler. Ondan sonra hedef taarruzu Evliya Tepe'si oldu. Düşman keşif topçu atışı altında bulunan bu Küçük Tepecik alt üst oldu. Müdafaanın her türlü... fevkindeki kahramanlıklara rağmen tepe düşman eline geçti. Müdafaanın perişan bir surette Yahniler'e doğru çekildi. Muhtar Paşa'nın Çiftler ve Vezin Tepesi'nde bulunduracağı (...) Kağızmandan gelen ve (...) başta iyi olmayan altı taburdan Hacı Halil İsalı ... olan düşman tarafından yakalandı.

Taburlar perişan bir surette Kars ve Vezin Köy istikametinden dağıldılar. Alacadağ'da bulunan ordunun büyük bir kısmı esir oldu...Borluk ve Şatıroğlu Tepeleri'ni işgal eden düşmanın itaalatı yüzünden kurtulabildiler. Muhtar Paşa Kars Kalesi'ni Hüseyin Hamil Paşa kumandasında on sekiz bin piyade yüz elli ağır toptan ibaret muhafızının yed-i emanetine terk ederek üç dört bin kişiye tenzil etmiş olan seyyar ordusuyla Erzurum istikametine çekildiler. Ve Beyazid kolordusu kumandalığına da zahir istikametinde hareketle Köprüköyde kendisine mülaki olmasını emir eyledi. Muhtar Paşa Zivin mevziinde düşman süvarisinin tazyikini bir taaruzla tard ederek birkaç gün vakit kazandı. Ve Köprüköy'de Beyazid ile birleşerek Erzurum hat müstahkemine çekildi.

⁴² Varlık, 35 Mart 1922, Sayı: 41.

1.16.1. Kars Kalesi'nin Ruslar tarafından zaptı :

Kars Çayı ile ikiye ayrılmış olan Kars Kalesi'nin garb cebhesinde Muhlis Paşa Laztepe , ...paşa, Veli Paşa, Tahmasb, Çim Tabyalarda ve şark cebhesinde garb, Karadağ Hafız Paşa, Feyzi Paşa, Kanlı, Süvari Tabyaları vardır. Kale muhafızını otuz zayıf tabur iki süvari bulunur. Beş batarya sahra topçu ile telti fiçidan dolar kurup, geliri yüz elli ağır top ve bunlardan başka iç kalede bir miktar ağır toptan ibaretti. Ruslar bu defa kalenin cenub cebhesini alarak Şark ve Cenub Muhasarası Hafız Paşa Süvari ,Kanlı Tabyaları intihab etmişlerdi. Ruslar 22 Teşrin-i evvel de Aleksandır ve bundan ağır muhasara topları getirdiler. Şark Cebhesin'deki zabıtalara toplarla dövülmeye başlandı. 29 Teşrin-i evvelde bu tabyalara karşı yapılan umumi bu.... mühim tesirler yaptı.

Kale müdafaa hattına karşı Rusların yaptıkları keşifleri kendilerinde bir hücum çeperinin mümkün olduğu kanaati hâsıl eyledi. Çünkü Hafız Paşa Tabyasına hücumla memur ettikleri Kutayış alayından iki tabur kolaylıkla tabyaya dühula muvaffak olmuşlardı. Teşrin-i saninin beşinci günü akşamdan sonra Ruslar bir gece hücumu yaptılar. Taarruz için Ruslar Atı'deki tertibatı aldılar. Birinci kol dört tabur üç batarya Muhlis Paşa Tabyası ve Laz Tepesine, ikinci kol altı tabur 2 batarya Tahmasb ve Çim Tabyalarına üçüncü kol üç Tabur 1 bataryası Arı Tabyasına Ba'de Çayı geçerek Çim Tabyaya, üçüncü kol beş tabur üç batarya Feyzi Paşa Tabyasına, altıncı kol beş tabur bir batarya Hafız Paşa Tabyasına, Ba'de arkasında Karabağ Tabyasında, yedinci kol dört tabur, üç batarya Garb Tabyaya ,ihtiyat umumi üç tabur üç batarya her gruba ayrıca bir istihkâm müfrezesi tevkif edilmişti.

Süvarilerin Kısımkilise, Kars Çayı'nın sağ sahilinde Çakmak Şimaline ve Garp Cephesine memur edilmiştir. Kendilerine tahsis edilen mahallerde bulundular. Hücum gece başladı. Birinci kol tabyalara yanaşmağa muvaffak olamadı. İkinci kolun tecrübesi de boşa çıktı. Yalnız bir kısım avcılar hendeklerin bazı parçalarına yapışıp kaldılar. Üçüncü kol Süvari Tabyasını zapt ederek taaruzu Çim Tabyaya tevci etti. Yetişen müdafaanın tarafından tard edildiyse de Süvari Tabyası Ruslar'da kaldı. 4. ve 5. Kollar pek çok telefata beraber hücumda muvaffak oldular.

Kanlı ve Feyzi Paşa Tabyaları sukut etti. Ruslar taaruzlarını ikinci hatta kadar tehdit ettiklerinde Türk kıta'atı Kars Çayı'nın sol sahiline ve şehre çekildiler. Altıncı kol dahi hücumda muvaffak olarak Hafız Paşa Tabyasına girdi. Ve taaruzu Karadağ Tabyasının gerisinde tehdit

ederek Mezkûr tabyayı zabt etti. Yedinci kol da Garb Tabyasını zabt etti. Altı Teşrin-i sanide Şark Cebhesindeki tabyalar kâmilen sukut etmişti. Ruslar üçüncü hat-ı müdafaaya ve iç kaleye taarruz ettiler. Ve aynı günde iç kalede Ruslara teslim olundu. İç kalede kale topçu kumandanı Miralay İhsan Raşid Bey vardı. Milikof bunu müteakib elinde bulundurduğu toplu kuvvetleri Kars Çayı'nın garbına geçirerek Garb Cebhesindeki süvari gruplarıyla birleştirdi. Ve muhasırını her taraftan sıkıştırmaya başladı. Kale Kumandanı Hüseyin Hami Paşa bazı maiyetiyle savuşabildi. Fakat diğer kıta'atın kendilerine yol açmak için sarf ettikleri... akim kaldı ve kalenin on beş bin muhafızı Ruslara esir oldu.⁴³

1.17. Kars ve Etrafı 16

Kars ve etrafı'nın 93 sefer-i nihayetine kadar olan tarihçesi altı Nisan 338 tarihli ve 43 sayılı nüshamızda hitam bulmuştu. Mecmuamızın müsaadesizliğinden dolayı on iki Kanun-i sani 337 tarihli ve 19 sayılı nüshamızdan biri dördüncü tehir ettiğimiz 230 Sarıkamış hailesini bu günden itibaren neşre devam ediyoruz. Bundan sonra da 334 ve 336 Kars Harekâtını tefrika edeceğiz. Sarıkamış Harekâtı için Kars ve Etrafı tarihine dâhil olduğu için bunları ayrı bir nam altında koymaktan ise Kars ve etrafı mirlivası altında birleştirdik.

1.17.1. 330'da Sarıkamış Hailesi

9 Kanun-i evvel 330 günü Sarıkamış ihata manevrasının birinci günüdür. Rusların umumi kuvveti altmış bin ve bizim kuvvetimiz doksan bindir.

9 Kanun-i evvel sabahı dehşetli bir tipi ve kar fırtınasıyla açıldı. Bu tipi bir gece evvelinden başlamıştır. Emir zabıtları, karargâh heyetleri yolları şaşırıldılar ve içlerinden gece sabaha kadar kar ve tipi altında dolaşan bir mülazım Rıfat Efendi vardı. Bu çocuk 29 uncu Fırkanın alaylarına gece yarısı emir yetiştirmeye memurdu. Yana döne dolaş yine eski mevkiine kumandanın yanına düşmüş idi. Mamafiya bu fena hava güzel bir başarıdır. Maksadımız düşmanı baskına uğratmak değil mi? Baskın kolları kurt sürüleri gibi bulanık havayı sevmelidir. Her halde bizim için kapalı olan hava düşman için açık değildi. Eğer 9 Kanun-i evvel sabahı başımıza olur bela olmasa idi.

⁴³ Varlık, 6 Nisan 1922, Sayı: 43.

Biz bu kar ve tipiler içinde biraz da atıfa edecek bir zemin bulabilirdik. Lakin bu genç kumandanlar küçük kıta'alara kumanda etmek merakından henüz azade kalamıyorlar.

9. Kolordu iki koldan yürüyor: Sağ kol 29. ve 17. Fırkalardan, sol kol 28. Fırkalardan müteşekkildir. İlk zırbayı Virantab şarkında iki Rus blokuydu : Yarım saat sonra perişan bir suretle geriye kaçtı. İşte bu kadar görüyor. Sekiz ya 9. Kolordunun karşısındaki bütün düşman kuvveti işte böyle iki üç bloktan ibaret bizim tebaamıza Hafız Hakkı Bey kadar parlak muvaffakiyetler kazanmağa müsait çıkmadı. 9. Kolordun mamafiya kara ve tipiye bakmayarak emir olunan hatta vasıl oldu.

Biz tıpkı her vesile ile kulağı çekilecek bir çimdik yiyecek diye korkan üvey evlatlara benzemiyorduk. Her vesile ile Başkumandan vekilinin itibına uğrayabilirdik. Enverden mi ürküyorduk? Yoksa kanundan ve Allahtan mı korkuyorduk, ispat edemem. Her halde dersimizi iyi belliyor ve emirlerin maddelerini ezberliyor idik. Ordu emirinde tayin olunan üç gün zarfında hep ara edilen hatlara vardık.

Dedikleri istikametleri tuttuk. Kar, buz, sis diyerek koştuk, yürüdük ve vazife-i askeriyemizi tamamiyle ifza eyledik: 29. Fırka Lafsor ,Çatak istikametiyle Bardız'a tevci ve bunun arkasından 17. Fırka takip etti. 11 Kanun-i evvel Petkir'de bulunan 28. Fırka ise yakayı Enver'in eline verdi. Mevsime göre bu haberi bir yürüyüş idi. Bilhassa 17.ve 28. Fırkalar çok döküntü bir andı. Bilinecek daha çok şey vardı. Fakat itaat-ı askeriye kuvvadine muhalif olurdu. Bu generale denilebilirdi ki... senin niye hiddetlendiğini ben anlıyorum. Enver'e çatamıyorsun acısını benden çıkarmak istiyorsan sen de anlarsın ki bu yolsuz ve yüksek dağların kim bile hangi cumuddiyelerinde basacak bir kademe kazan 10. Kolordu fırkalarına bizden ziyade siz yakın geçtiniz. Yine senin maiyetindeki arkadaşlar diyorlar ki Hafız Hakkı emir dinlememiş, başını almış, fırkalarıyla, Ardahan istikametine saldırmış. Sen söyle biz ne yapabiliirdik. Bugün 14 saat at sırtında Türk aşkına perişan düştükse kabahat bizim mi? Bu teğet yerleri hazım etmeye vakit kalmadan Enver Paşa'nın odasına çağırıldık. Odaya, Bronzart ve Fledman da geldiler.

11.13 Kanun-i evvel 330 gecesi ve vaziyet: Bir esirin ifadesine nazaran düşmanın bir şümendüfer muhafaza taburu Sarıkamış'ta üç (Türkistan olmak muhtemel) alayı Karaorgan ve Yeniköy'dedir. Narman ve Oltu'dan ricat eden mağlup alayların döküntüsü Ardahan yolundadır. Aras havzasındaki bu vaziyett meçhuldür. Hamaslı Hafız (bu diyarın en şık Türkü) Yeniköy'de top kurmuş bizim vaziyetimiz şudur: Aras cenub ve şimalinden malumat yoktur. 10. Kolordudan

malumat yoktur. Bugün evvelki ordu emri mucibince bu kolordu bugün 9. Kolordunun solu ilerisine ve (Ertenek ve Begköy) hattına gelecekti. Ve bu suretle Ahata ordusu 20 kilometrelik bir cebhe alacak idi. 9. Kolordunun 29. Fırkası Bardız 'da 17.ve 18. Fırkaları Bardız'a gelmek üzere yolda idi. Bu vaziyete nazaran baş kumandan vekili yarın için ne gibi bir emir vermek lazımdı: İşte mesele budur.

9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi mahrum, aciz Enver Paşa'nın odasına davet edildik. Bu güne kadar herkese mechul kalan bu hatıraya her ne nazır ehemmiyetinizi celb ederim: Gittik, bir müddet karargâh erkân-ı harbiye zabıtasıyla görüştük. Karşımıza çıkan Almanlar bize 10. Kolordu ile irtibatımız olup olmadığını sordular. Yoktur cevabını verdik. Bronzart aksi ve hadit bir suretle vazifeniz değil mi idi? buyurdu. Şu cevab'ı aldı.

- Efendim biz bugün sabahtan beri yolda idik. Vaid şarkındaki Kızılkilise'den yola çıktık. 10. Kolordunun hangi yollardan yürümesi lazım geldiğini henüz burada öğrendik. Yegâne keşif vasıtamız olan süvari bu kez dünden itibaren 10. Kolordu yanına gönderdik. Bu ana kadar ne bu kolordudan ve hatta ne de kendi süvari bölüğünden bir haber geldi.⁴⁴

1.18. Tarihte Kars ve Etrafı 17

1.18.1. 330'da Sarıkamış Hailesi

Enver Paşa şimdi alınan malumat mucibince Sarıkamış'ta Rusların bir iki bölükten fazla kuvveti olmadığını henüz Onuncu Kolordu'dan bir haber alınmamakla beraber Hafız Hakkı Bey'in gece gündüz yürüyerek yarın Sarıkamış'a varacağına kani olduğunu söyledikten sonra bizim fikrimizi sordu. İhsan Paşa tabi bir vaz-i ifade ile şu cevabı verdi. Paşa Hazretleri; Bu akşam 29. Fırkanın sadaretini kendiniz gördünüz; kuzu kızartıyorlar 17. Fırkanın yarın öğleye kadar muvasalat edeceğini ahid ederim. 28. Fırkayı ise bugün zat-ı devletini yürüttünüz. Buna nazaran 9. Kolordudan şimdilik el altında 29. Fırkadan başka kuvvet yok, demektir.

Orduya ta'lik eden harekât icabatını bendeniz biliyorum 10. Kolordudan malumat yok, buyuruyorlar. Eğer yarın maksad-ı devletleri bir fırkanın kuvvetiyle husul pezir olursa 29. Fırka harekete ve emre hazırdır. İhsan Paşa'nın bu gece Enver'in karşısındaki vaziyeti müşkül bir vaziyetti. Enver yarın mutlaka Sarıkamış'a yürüyeceğini söylemekle beraber bizden fikir

⁴⁴ Varlık, 20 Nisan 1922, Sayı: 47.

soruyordu. Bu anda orduya mütalık mukaddercil ittihaz etmek Enver'in hiç de dostu olmayan İhsan Paşa'ya düşmezdi. İhsan Paşa'dan sonra Enver Almanlara tevciye ederek mütalaalarını sordu. Harekat şubesi müdürlüğü vazifesini gören Fledman iri ellerini yek diğerine umud ve meyil vaziyetlerle masa üstündeki haritaya vurarak gayet ciddi, sarih ve katti bir ifade ile mütalaasını bi'l-tabii Almanca olarak bervech-i ati izah eyledi.

Düşmanın vaziyetinde büyük bir tebdil yok. Dünkü malumat Rusların ağır bir suretde şimale hucum mevzilerine doğru çekildiğini söylüyor. Bizim esas kararımızı tebdil edecek yegâne hadise 10. Kolordu ile 9. Kolordunun bu iksamını vaziyetidir. 9. Kolordu henüz tamamıyla [Bardız, Zakim] Şarkı hattında bulunuyor. 10. Kolordun ise nerelerde bulunduğu mechul buna nazaran kararım: 10. Kolordu [Ertenak-Begköy] hattına gelinceye kadar 9. Kolordu Bardız'da bekleyecektir. Enver, Erkan'ı Harbiye Reisi General Bronzart bu tevci ile fikrini sordu. Bronzart: Aynen Fledman'ın fikrindeyim 9. Kolordu yarın Bardız'da toplanacaktır. Bu fikirlerin hiç biri Enver'in hoşuna gitmedi.

Hafız Hakkı Bey'in bizden evvel Sarıkamış'a gideceğine kani olduğunu söyleyerek 9. Kolordunun da yarın 29. Fırkasıyla Sarıkamış'a hareket etmesini emir etti. Ve bu esasa nazaran herkes hizmeti başına ayrıldı. İşte bu büyük facianın mebde olan 12 Kanun-i evvel 330 gecesi Bardız'da Enver Paşa'nın Sarıkamış'ı Hafız Hakkı'ya kaptırmamak için 9. Kolorduya verdiği ve ferdası gününde icrasını bizzat deruhde eylediği bu harekât emridir.

9. Kolordu harekâtının ikinci günü sabahı fırkaların sahra bataryalarını Kolordu Kumandanı Rüştü Bey ve daiyetle ve ordu kumandalığının emrine teban Oltu'ya göndermişti. Bir tabur piyade ile istihkâm bölüklerimiz sahra bataryalarına refakat ediyorlardı.

Eğer Enver'de zerre kadar akıl ve idrak bir o kadar da vicdan ve insaf olsaydı kendine “ Ben kimim?” Ne yapıyorum? Şimdiye kadar hangi muharebe ve manevralarda kıt'a kumandallığı ettim? 93 Seferinde bu darül harekâta Gazi Muhtar Paşa'nın tarz-i idaresini tetkik ettim mi? karşımdaki düşman kumandanları nasıl adamlardır diye sual eder ve cevap bulamazsa bilenlere sorardı. Ve şu cevabları alırdı:

1[Ruslar çok medbirana hareket ediyorlar bunu bir aydan beri geçen tecrübelerle anladık. İstihfaf etmemeli.

2[10. Kolordu fırkaları çok uzak yerlerden geldiler ve derhal ileriye sürüldüler. Mevsim ve memleket sedid ve fakirdir. Her fırka kendi kollarına kavuşmalı. Birkaç gün istirahata imkân yoksa bari kısa kısa konaklar yapmalıdır.

3[9. Kolordu bu iklime ve bu düşmana aşınadır. Lakin bundan bir ay evvelki gibi zinde gücü kuvveti yerinde değildi. Bu kolordunun fırkaları da kısa menziller yapmalı ve döküntüsünü her akşam toplamağa iskân bulmalıdır. “Çite Yazıyorlarmış....!” diye lazlar Artvinliler, Narmanlılara Kaleboğazı semtine kaçıyor.

4[Sevkü’l ceşh harekâtındaki baskın demek, varılması matlup olan hatta düşmandan yarım gün, bir gün, bir müddet, evvel varmak demektir yoksa mahalle baskını yapar gibi düşmana hiç görünmeden hemen yanı başında zuhur etmek değildir. Çok, pek çok acele ediyorsanız karargâhınızın ekmek sepetleri bile size yetişemiyor. Altı fırka karlı buzlu yollara düşmüş, Başkumandanın emrini yerine getirelim, mahçup olmayalım, mes’ul kalmayalım kaygısıyla kendinden geçmiş zebun ve perişan koşup duruyor. Döküntüler toplanmazsa ağırlıklar yatışmazsa, gönüller şad olmazsa yarın eliniz altında bulunacağınız altı fırka değil aç bitap cebhanesi bitmiş altı merteb bölüktür.

5[Maiyetinizin itimadını gayip etmemeğe çalışınız. Türk neferi zannettiğiniz gibi budala değildir. Etrafına bakabilde “ Ben bu gidişattan bir şey anlamıyorum! “ Dedim mi sizden yüz çevirir ve iyi bir kumandana rast gelinceye kadar müstakilen hareket eder.” Neferin bu tarz-ı istiklali tehlikelidir.

6[Çok düşününüz. Bana kalırsa işi erkân-ı harbiyenizin kararlarına göre sevk ediniz... Mamafiye Enver bu kadar söz dinleyecek bir adam olsalardı zaten bu devlet harb felaketine sürünülmezdi.⁴⁵

1.19. Kars ve Etrafı 18

1.19.1. 330’da Sarıkamış Hailesi

12 Kanun-i evvel 330 günü için başkumandanlık vekâletinin verdiği emir hülaseten bervech-i atidir. Emrin birinci maddesi, son malumata göre 10. Kolordu’nun Narman ve Oltu muharebelerinde düşmandan itina ettiği top ve mitralyözleri aldığı esirleri taaddüd ediyordu. Bundan maksat askeri ve kıta’at kumandalarını şark-ı harekâta teşvik etti. Diğer

⁴⁵ Varlık, 24 Nisan 1922, Sayı: 48.

maddelerine nazaran 9. Kolordu ve 19 ve 18 Fırkalarıyla 12 Kanun-i evvel sabahı Sarıkamış' a yürüyecek ve şehri işgal ettik den sonra cenub-i şarkideki suretleri ve Kötek'ten Micingert'ten gelen yolların geçitlerini tutarak müdafaa tertibatı ihzar edecekti. 28. Fırka ise Bardız'ı işgal ederek Yeniköy'den gelen istikametlere karşı setr eyleyecekti. Bu emirde 10. Kolordunun yalnız Sarıkamış istikametine yürümesi ve bu maksat için alacağı tertibatı bildirmesi ve süvari Fırkasıyla 11. Kolordu'nun kendilerine evvela verilmiş olan emir mucibince tevaffuk hareket eylemeleri zikrolunuyordu. Başkumandan vekili Bardız'dan yarın saat 10'da Sarıkamış'a hareket edecekti. Orada ancak 13 Kanun-i evvele kadar kalmağı düşünüyordu.

12 Kanun-i evvel sabahı kırak ve soğuk idi. 29. Fırka sabahleyin saat 7'de hareket etti. Yol dik bir yokuşla önümüzde yüksek ve harab gayet iri bir kale duvarı manzarasıyla oradan Bardız yaylasına çıkıyordu. Yaylada 29. Fırkanın 85. Alayı ileri karakolda idi. Pişdar 86. Alayla Çil Topçu Taburunda ve Fırka Süvari Bölüğü'nden mürekkebe olup (Yayla-Ak Mezaradağ Şimali Malakan kavmi -) istikametiyle giden yolu takip edecekti. Pişdar kendi hizasını geçince 85. Alay karakollarını cem ederek Kısımkilise'ye iltihak etti. Bardız Yaylası'na vardık. Önümüze vasi bir kar ovası çıktı. Arazi cenuba ve şarka doğru yükseliyor ve cenubda yüksek ve karla mestur (Akmezar ve Çilhoros) dağlarla korkunç bir vahşetle med-i nazarı tahdit ediyordu. 29. Fırka kumandanı Miralay Arif Bey kendi refakatına Bardızdan bir kulagöz almış idi. Kulagöz pişdarın gittiği yol, esas Bardız Sarıkamış yolu ise de kesret-i beruftan dolayı kısmen metruk olduğunu söyledi. Ve Sarıkamış'a Gizli (Kilise) üzerinden dolaşarak gitmeyi tavsiye etti. Arif Bey bu fikri o sırada yanında bulunan kolordu kumandanı İhsan Paşa 'dan istizan etti. Kabul cevabı üzerine fırkanın pişdarı canıparalıkla evvelki istikametini takib etmesini pişdar Kısımkilise'yle fırka Kısımkilisenin (Kızılkilise)ye dönmesi münasib görüldü.

17. Fırka Bardız'a gelmiş idi. Fırkanın yola devam etmeyerek istirahata daldığını o sırada bütün karargâhıyla yanımızdan geçen Başkumandan Enver Paşa ağır bir tavırla İhsan Paşa 'ya söyledi. İhsan Paşa gayet hassas ve izzet-i nefse teallik eden mesailde pek çabuk rencide olur bir zat olduğu için bu serzenişten çok müteessir kaldı. Ve derhal geriye şedid bir emirle bir zabıt gönderdi. Telaş ve teesiri isabete dokundu. Enver'in sözünü... hazm edemiyordu. En mühim bir hareket gününde kolordunun idaresini olmazdan çıkarıp da Enver'in veya gayrı mes'ul maiyetinin keyfine tabi bırakmak gibi büyük bir tehlike karşısında bulunuyor idik. Bu tehlikeyi bütün ferasetimizle, diplomatlığımızla izaleye çalıştık, muvaffak olamadık. Bu tehlike her zaman, her orduda ve her millette vak'i olmuştur. Büyük karargâhlar kıta'attan daima uzak

kalmak bir kaide-i esasiye iken Enver zehirli bir sinek gibi gözümüze, burnumuza müteallık olup duruyordu.

Öğleden iki saat kadar evvel 17. Fırka Bardız şarkından ve Yayla Yolu civarında 29. Fırkanın arkasını alarak yola düzelmek için ictima etmiş bekliyordu. Bu fırkanın 49. Alayı yan yürüyüş zamanında Aras havzasına giden dağ yolları istikametlerinde canibdar müfrezeleri halinde geri de bırakılmış idi.

Yolda gelirken fırka kar fırtınasına tutulmuş ve bugün istirahat etmediği takdirde döküntüsünü toplaması imkân haricinde kalmıştır. 17. Fırka alayları Bardız'a nıfs mevcudlarıyla gelmiş idi. Kolordu kumandanlığı bu hali bilmiyordu. Fırka kumandanı böyle bir rapor göndermemişti. Bi'l- ahire o günden, Enver Paşa ve maiyeti 17. Fırka kıta'atının yanına geldiği sürede Çilhoros Dağı şimalindeki bu yön noktasından ve dağ yamaçlarından piyade ateşi gelmeye başladı.

Dün 11 Kanun-i evvel öğleden sonra 29. Fırka Hamas'a doğru pişdarıyla yürürken iki üç yüz kadar Rus hudud efradıyla müsademe ederek onları Çilhoros eteklerinden Yeniköy istikametine tard etmiş idi. Dün gece bu düşman efradından bazılarının bizimle teması muhafaza için dağda kaldığını ve şimdi bize ateş ettiğini zanneyledik. 29. Fırkanın pişdarı da Akmezar Dağı eteklerinden piyade ateş etmiş idi. Yan tarafımızdan zuhur ve gittikçe teşkil etmeye başlayan bu düşmanın taşıdığı bir taraftan, (Bardız, Sarıkamış) yolunun diz boyu bir kar tabakasıyla mestur olup, bize bile görünmemek, diğer taraftan benim neşemi kaçırdı.

Kolordu Kumandanı İhsan Paşa'ya kolordunun Kısımkiliseyle, Kızılkilise'yi geçmeyerek Sarıkamış'a yarın yürümek üzere fırkalarımızı (Bardız, Çermik –Kızılkilise) mıntikasında toplayıp el altında bulundurmak daha münasib olacağını arz ettim. Bilhassa 10. Kolordudan hâlâ bir haber alınmadığını hatırlattım. İhsan Paşa keyfini ve kararını Kızılkilise'den Enver Paşa'ya arz edeceğini ve fikrimize aynen iştirak edeceğini söyledi. Çilhoros'dan top sesleri de geliyordu. Kızılkiliseye yürüyen 29. Fırka güç halle ve efrad ikişer ikişer yürümek üzere ağır bir tarz da ilerliyordu. Başkumandanlık Karargâhı ileriye geçerken bu ağırlığı beğenmedi. Almanlar söylenmeye başladılar: “En önde yürüyen bölükler dırdırla yürürlerse karı çiğneyerek köydekilere yol açarlar” dediler. Hâlbuki kar çiğnemekle ezilmeyecek kadar çok idi.⁴⁶

⁴⁶ Varlık, 28 Nisan 1922, Sayı: 49.

1.20.1. 330 da Sarıkamış Hailesi

Başkumandan Karargâhı Kızılkilise'yi boş buldu. Köy ocakları yanıyordu. Tencereler kaynayan yemeklerle dolu bırakılmış ve Bardız'da olduğu gibi buradan da köy halkı kaçmış idi. Birkaç dakika istirahatı müteakib İhsan Paşa kendi fikrini arz etmek üzere Enver Paşa'nın bulunduğu eve girmek üzere ilkin içeriden Enver Paşa çıktı, karşılaştılar. Arz-ı kifayete ve şık şakaya ve kat bırakmadan Enver Paşa İhsan Paşa ya pek mülteftane olmayan bir sima ve tavır ile şöyle söyledi: Hâlâ buradamısınız? ... İleriye kolun başına geçiniz. 29. Fırkanın yürüyüşünü tecil ediniz.

-Emriniz Baş üstüne Paşa Hazretleri! İhsan Paşa ile bakıştık kaldık. Biraz ayrılınca bana: hakaret ediyor, vaziyet gözü önünde mamafia başkumandandır, ne emir ediyorsa öyle yapmaya mecburuz dedi. Tekrar yola çıktı.

(Yeniköy-Bardız) yolu üzerinde beliren tehlike büyümek üzere idi. Tekrar edelim ki o taraftan top sesleri de gelmekte idi. Enver Paşa " Bizimkiler atıyorlar!" dedi. Belki de yalan söylüyordu. Enver Paşa ve erkân-ı harbiyesi yol kolunun başına geçince biz 29. Fırka kumandanı Arif Bey'le ve karargâhıyla beraber pişdara doğru at sürmeye bir müddet sonra Enver Paşa ve karargâh heyet-i pişdara geldiler. Biz ve 29. Fırka Karargâhı uca doğru ilerlemeye mecbur olduk. Aradan yarım saat geçmedi başkumandan vekili ve erkan-ı harbiyesi bir keşif kolu süratiyle uca gelince artık bize gidecek yer kalmadı!.. Enver ve erkân-ı harbiyesi yol kolunun ucunda geçerek ileriye, Malagan Kavmi istikametine at sürdüler. Orada Bardız'den itibaren cenubdar olarak çıkarılan 86. alayının bir taburunu bu bir düşman süvari kıt'asıyla muharebe halinde buldular.

Düşman süvari, tard edildiler. Bu esnada bizde 29. Fırka Kısımkilise, Paşayla Malagan kavmine yetişdik: Öğleden sonra saat 4 edile. Biraz geriye tekrar Bardız'a mütalime edelim: Enver karargâhıyla yaylaya çıkan yokuşa at sürmezden evvel orada bu yokuş dibinde 18. Fırkanın pişdarını teşkil eden 51. Alaya rast gelmiştir. Bu olay 27. Fırkanın muvasalasına kadar Yeniköy yolunu da setr etmiş vazifesiyle mükellef olmuştu. Çilhoros tarafından kurşunlar yağmaya başlayınca alay kumandanı o istikamete keşif yolu göndermiş ve bilahere takviye eylemişti. Alınan haberlere nazaran şimdi gelen kurşunları kutlu bir düşman süvari keşif kolu etmişti. Bizim keşif zabıtımız düşmanın bu keşif kolunun gerisinde Yeni köy tarafından ilerleyen uzun bir piyade kolu ile mevzide bir iki top dahi gördüğünü

bildirmişti. Enver bu raporu okudu, inanmadı. Kendi emir zabıtlarından birini de gönderdi. Bu emir zapıtı aynı haberi teyid etti. Fakat Enver yine inanmadı. Tehlikeye karşı gözlerini kapıyordu. Binaen aleyh Kızılkilise’de top sesi duyduğumuz esnada “ Bizimkiler atıyor!..” dediği zaman belki de yalan söylüyordu.

Malagan kavmi Bahr-i Siyah, Bahr-i Hazer manalarını ayıran ve ...Sıçan Kale top yolu ,Ak Mezar Dağı, Hüseyin Ağa yurdundan geçerek hat-ı bilanın biz boyun noktası yakınındadır. Noktadan sonra biz tekrar Aras Havzası’na düşüyor idik. Bardız’dan gelen yolu Kızılkilise ile burada birleşir. Bizden evvel boyun noktasına gelmiş olan Başkumandalık Karargahı orada bizi bekledi.

Cenub-i Şarkide Sarıkamış’a giden yolun geçtiği diğer bir boyun noktasının terkinin düşman tarafından işgal edilmiş olduğunu ve boyunda top ve mitralyöz olması muhtemel bulunan dört karartı gördüğünü tersd ettik. Bu esnada ordu emir zabıtasından biri Enver Paşa tarafından yanımıza gelerek başkumandan vekilinin 9. Kolordu kumandanına karşıda görünen düşmana şimdi taarruz etmek hakkındaki mütaalasını sorduğunu söyledi . 29. Fırka Kumandanı Miralay Arif Bey dahi bizimle beraber olduğu için efradın diz boyu karı çiğneye çiğneye pek yorgun düştüğünü ve firkanın arkası alıncaya kadar zaman akşam olacağını ve buna ilaveten düşmanın kuvvetinin azlığı hissiyle yarın sabahleyinden tardında müsakilat çıkmayacağımızı ve neticede bu gece 29. Fırka ile burada Malagan Kavmiyle orman eteğinde kalmak fikrine kaldığımızı emir zabıtına söyledik.

Mamafi Enver’in kafasına koyduğu bir fikirden vaz geçmeyeceğini bildiğimiz için ehemmiyetini idraktan aciz kalmadığımız bu hadiseyi tesbit etmek emeliyle 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa alan-ı pişhatıramda duran bir... zahilesine bu akşam 29. Fırka ile şimdi bulunduğu mahalde 17.Fırka ile Kızılkilise’de geceleme fikrindeyim .” ibaresinde bir rapor yazıp imza etti ve Enver Paşa’ya gönderdi ve Enver Paşa bu fikri kabul etti.⁴⁷

⁴⁷Varlık, 1 Mayıs 1922, Sayı: 50.

1.21. Kars ve Etrafı 20

1.21.1. 330 da Sarıkamış Hailesi

Saat akşamın 6'sı olmuştu. 29. Fırka pişdarıyla gelmiş olan çil bataryalarından birine Başkumandan vekili mevzi aldirdı. Ve batarya Binbaşı Fledman'ın emriyle ve 3500 metre nişangâhıyla karşıda boyun noktası tarafında görünen düşman üzerine bir mermi attı. Düşman cevap vermedi ve zaten bizim mermi tersd edilmeyerek önümüzde arazide karlara gömüldü. Düşmanın mevziindeki karartıların top olmadığına hâkim olundu. Fakat bizim taarruz edeceğimizde bil luzum atılan şu bir iki topa düşmana ihbar edilmiş oldu. Gruptan sonra gece taarruzu başladı.

Bir tek topa mevzi' aldıran başkumandan vekili şimdi de birkaç bölüğün karlı bir yamaçtan Soğanlı Yaylası'na gece hücumu yapmasını tertib ile meşguldü. Enver zannetti ki 13 Kanun-i evvel taarruzu zabitanın himmetsizliği yüzünden neticesiz kalındı. Çok yanlışı düşündü.

Bu zabıtlar onun zan ettiği derecede ayrışmamız bir irtifa kadar yüksek idi. Bu zan ve ... yadigâr idi.

14. Kanun-i evvel taarruzun da kolordu ve fırka kumandaları dahil oldukları halde herkes avcı hattına girecek ve efradı tabanca ile ileri sürecek çil topları piyade atışı hattına alınarak mitralyöz gibi kullanılacak demekle alayları maksada göre tevcih etmek hak ve mecburiyeti fırka kumandanlarından ve firkalara emir dağıtmak vasivesi kolordu kumandanından tenzi edilmiştir. Öyle oldu. Hepimiz avcı hattına koştuk. 29. Fırka Ordu Erkân-ı Harbiyesi'nden merhum Kaymakam Tahir Bey'in ve 17. Fırka Guze'nin tertibiyle taarruz ettirildi. Çok kan döküldü. Çok zabıt feda edildi. Hatt-ı bütün hatt-ı muharebenin merkezi demek olan Çerkez Köyü'ne kısmen girildi. İskân sağ cenah, Rusların akşama doğru yetişen Köték'ten yetişen kuvvetleriyle ezildi ve kırıldı.

Ruslar Çerkez Köyü'ne de mukabil taarruz yaptılar. Ve orada biz hayatta kalan bir avuç kahramanı muhasara ettiler. 17.Fırka ise bir gece evvel taarruz ve mukabil taarruzlarla bitap kalmıştı. Bu firkadan ancak 51. Alay kahraman Kumandanı Gani Bey'in sevk ve idaresiyle harikalar gösteriyor. Beş defa ,on defa,yüz defa ileriye atılıyor. Fakat Çerkez Köyü'nün taşlı tepesini bir türlü ele geçiremiyordu. Kuvvet bir bölük kadarı bile kalmamıştı ki...

İhsan Paşa ve bütün mahiyeti 29. Fırkanın Avcı Hattına koştuk:... emri böyle idi: ...gibi atışın... sevk etmeye koşmalı idi, yahud Enver'e: "senin bu emrinde bir maksat hakkı, bir ihanet görüyoruz. Nefer değiliz ki ateş hattın da çalışalım . Bizim birimiz kumanda ve idare mevkiidir. Anda hattı mevzii değildir." dihimli idi. Kurşuna dizilmemek için ve belki daha bilseki daha alî maksad ve telakkilere tabi kalarak bunu demedik. Avcı hattına koştuk. Pek iyi etmiştik. Şimdi gözümüzle gördük ki cesur ve fedakâr 29. Fırka zayıf mevcuduyla nispet kabul etmeyecek kadar geniş bir cebhede ordu erkan-ı harbiyesinin atışla ihata ve çevirme emirlerini tatbik için fedai nıfs ediyor. Ve kimseye saksaka etmeğe artık lüzum görmüyordu. Akşam oldu taarruz aldığı birkaç yüz neferi ve yirmi otuz zabıtı karlara gömmekle neticesiz olarak hitam buldu. Fakat Enver yine öyle endişesiz ve hain kaldı. 15. Kolordu teallimde 10. Kolordu takriben [40000] mevcudundaki üç kaza fırkasıyla iki gün zarfında gördüğü bütün iş [6000] mevcudundaki bir Rus livasını nısfına yakın zaiyat verdirerek Ardahan istikametine ric'ata mecbur etmesi olmuştu. Bu maksat uğurunda kolordu çok yoruldu ve... iki gün zay'etti. 11 Kanun-i evvel sabahı Miralay Hafız Hakkı Bey'in yapması lazım gelen en makul iş Ardahan istikametine sınıf salesaden... bir setr müfrezini bırakarak mûtabakı kuvvetlerle en iyi ve en kısa koldan [kolun Sarıkamış] hattına yetişmek idi. En iyi ve en kısa yol Oltu'dan Rus Narmanı'na geriye yani şimdi tebdil istikamet etmek ve (Dağgır Bardız Çayı) hudud yoluyla Bardız'a varan tarik ile yürümek idi.

10. Kolordu bu tarikle ala'lade yürüyerek 12 Kanun-i evvel akşamı Bardız'a ve 13 Kanun-i evvel akşamı eylerse günün şimalindeki Yeniköy isterse Sarıkamış'a yetişebiliyordu. Mezkûr akşam Ruslar bu mıntıkaya en çok üç alay kuvvet getirmişlerdi. Fakat Hafız Hakkı Bey o tarzda değil Anı'daki tarzda hareket 32. Fırka 11 Kanun-i evvel de Oltu şarkındaki dağlar üzerindeki (Kop) istikametine tevcih edildi. Bu fırka 12 Kanun-i evvel akşamı ve erkânla gidecekti. Yol çok sarptı. Ve Miralay Abdülkerim Bey çil bataryalarıyla fırka ağırlıklarını taşıyan astar ve mekkarileri sırtlara çıkarabilmek için istihkâm bölüğüne yüz kayaları üstünde basamaklar kazdırmağa mecbur olmuş idi. Dağların hattı-ı bilasını bulunca bütün 32. Fırka göz gördüğü kadar medide sert ve balçık bir cumudiyenin üzerinde alıp dağları siyahları girilmeyi ihtiyatla kat-i mesafe ederek akşam geç vakit (Kop) Köyü'ne vasıl olabildi. Hısn-ı

tedbir ve şiddet inzibatla alay kumandanları perakende efradını topladı ve yaralanan ayaklar tedavi edildi.⁴⁸

1.22. Kars ve Etrafı 21

1.22.1. 330'da Sarıkamış Hailesi

Askere ...verilmek istendi ise de buna vakit ve imkân bulunamadı. Kırk beş günden beri yol yürüyen bu fırkanın mevcudu (13000) den (7000 tenzil) etmişti. Ferdası 12. Kanun-i evvel günü 32. Fırkasına kalagöz yardımıyla alel saha (...) istikametiyle Ertenek' a gitmek üzere yola çıktı. Fakat bizim Sarıkamış sırtlarında uğradığımız fırtınaya tutuldu. Kalagöz, Ertenek yolunun kışın kapalı olduğunu söyledi. Bardız istikametine döndüler. Bardız'da ise Ruslar 28. Fırkanın Yeniköy yolunu tard etmek için bıraktığı 83. Alayı süngü hücumuyla geri atmışlardı. Abdülkerim Bey bu sırada yetişti. Açılmaz ,, ve Akmezar Dağları arasındaki bütün noktasına kuvve-i imdadiye sevk etti. Ruslar bu kuvveti de perişan ettiler. İşin ciddiyetini anladılar.

Abdülkerim Bey'in fırkasının bütün kuvvetiyle Bardız'ın selameti ve emniyetini istihsal etmeyi lüzum gördü. Fırka, bu suretle yardımı yapmıştı. Ne hedefi olan Ertenek ne de Enver Paşa'nın müteaddid ısrarları üzerine Sarıkamış'a gitti. Çünkü soğuk, tipi ve düşmanın mitralyözleri bu fırkayı da 24 saatte mahv etmişti. Eğer 12 Kanun-i evvel günü Abdülkerim Bey'in kumanda ettiği 32.Fırka itafi kaza ile Bardız'a yetişmese idi Ruslar 83. Alayı büsbütün ezecekler ve Bardız'ı istirdad edeceklerdi. Bardız 9. Kolordunun menzil noktası olmuş idi. Fakat yine 32. Fırka kendi müdür ve tecrübekâr kumandanın reisi zatalisiyle tüm tali esiri olarak Bardız'da kalmağa lüzum görmüştü. Ve orada bir alayını bırakıp da doğruca Sarıkamış'a yetişmiş idi.

Bu şehrin zabıtı ve Kötek istikametinin seddi, yüzde ihtimal eylememenin olacaktı. Çünkü 32.Fırka Bardız'a geldiği zaman bile yani Oltu'da iki gün muharebe ve yoldan sonra dahi yine ciddi muntazam ve dolgun mevcudlu idi. Ma'mafiya Rusların o zaman Yeniköyden Bardız'a tevciye ettikleri kuvvetin miktarı hakiki bir surette bilinmedikçe -ki ben bunun hakikini öğrenemedim – bu hususu münakaşa etmek mümkün değildir. Ordaki Ruslar

⁴⁸ Varlık, 7 Mayıs 1922, Sayı: 51.

ilk zamanlarda üç tabur iki top ve dört mitralyöz ile bir miktar süvari idi. En kati malumat budur. İhtimal ki bilahare iki alay kadar oldular.

15. Kolordu'nun diğer iki fırkası 11 Kanun-i evvelde Ardahan yolunda 25 kilometre'den fazla ilerleyemediler, tekrar urus livası döküntüsüne çattılar. Ve tekrar o muharebeye dönüştüler. Aynı 12.günü akşamı cadde üzerinde iki günde en çok 40 kilometre kat ettik sonra 30. Fırka (Arsenik)? ve 31. Fırka (Kosor) köylerine (Allah-u Ekber) dağlarının şimal eteklerine varabildiler: Rus liva kumandanlığı kendi ordusuna iki gün kazandıracak kadar büyük bir dirayet ibraz etmişti. Fırkalar Arsenik'e gelinceye kadar pek kahramanlıkla, pek büyük fedakarlıkla harp ettiler. Lakin fedakarlıklar hep üçüncü derecede bir iş uğrunda heba oldu. Şimdi her iki fırkanın bir ucu (Allah-u Ekber dağı) şimal eteklerinde Diğer ucu (Oltu) sokaklarında şehidleri ise (Kal'a Boğazı) ve (Narman) derelerinde kalmış bulunuyor.

Verilen kolordu emri mucibince her iki fırka 13 Kanun-i evvel sabahı saat 3'te hareket ederek dağa varacak idi. Sabah saat 3! Demek ki fırkaların bi'l-fail istirahatına imkan ve zaman yoktu. Efrad ve bilhassa uğraklar bu geceki konaklarına saat kaçta yetişebilmişlerdi ki gece yarısından üç saat sonra sabah çorbasını içip bitirmiş ve dağ yoluna çıkacak halde bulunmuş olsunlar ? Fiil Hakika kışın böyle dağ yollarına pek erken çıkmak alel-umum makbul ve emsali bir kaidedir. Erkenden dağlarda hivasına gönderdiler. Lakin bu kaide ancak seyyahlar ve münferid yolcular için şayan'ı kabuldür. Eğer 10. Kolordu bu hareketi 13 Kanun-i evvelde değil bir gün istirahattan sonra 14 Kanun-i evvelde yapmış olsa idi belki doğru iz edile bilirdi.

Fırkalar emir edilen saatte yürüyüşe başladılar. Meşgul olmakla beraber dağa çıkış oldukça muntazam oldu. Lakin iyi beslenilmemiş, iyi konaklandırılmamış ve bi-iltica günlerce istirahat edememiş olan efrad bir fırtına ile inzibatı gaib etti, dağıldı uçurumlara atıldı. Ve karlar altında gömüldü kaldı. 14 Kanun-i evvel günü bin rica ve istirham neticesinde baş kumandan vekili fırkalar namına elde kalan birkaç yüz kişinin istirahat etmesine müsaade etti. Bugün fırkalar az çok tanzim olunacak ve yek diğerine karışmış efrad ve kıt'alar kendi yerlerine gönderileceklerdi. Lakin başkumandan vekili Sarıkamış tarafında gördüğü hareketi Rusların ric'atına hamil etmeği kafasına yerleştirmişti. Herkes köyünde Sarıkamış'ta biraz duman gördü” Bakıyorlar: kaçacaklar!” dedi ve bütün kuvvetle tekrar taarruz emrini verdi.

Fırkalar beş on çil topları, beş on makinalı tüfekleri ve birkaç tüfekleriyle tekrar atışa başladılar. İleriye atıldılar.⁴⁹

1.23. Kars ve Etrafı 22

1.23.1. 330'da Sarıkamış Hailesi

Fakat bir türlü tutunmağa muvaffak olamadılar. Kırılan kırıldı. Sağ kalanlar eski... kar çukurların içine avdet ettiler. Bunu takip eden günlerde Ruslar Sarıkamış arkasın da [15 santimetrelik (12 lik obus havan] bataryanın tahrib daneleriyle bizim işgal ettiğimiz bütün mevzi, sürekli ve mütemadi bir surette döktüler. Ahata kollarını daima mesturen hattı ricatımıza doğru sevk ettiler. Biz topçu mevziimizden 15 Kanun-i evvel akşamüstü saat dokuzda düşmanın iki alaydan fazla tahmin olunan yürüyüş müddeti 2 saat kadar süren bir yol kolunun Sarıkamış tan Kötek İstikametiyle mevzilerimizin cenubuna ve bizim hattı ric'atımıza doğru geçtiğini gördüğümüzü haber verdiğimiz zaman Enver bize :” Nevet Kars’a kaçıyorlar. 10. Kolordun önünden geçemediler. Şimdi bizim arkamızdan dolaşıp gidecekler.”

Cevabını verdi. Ben yüzüne baktım ve “ Bu sözü bil'tabi efradın kuvvet-i umumiyesi kesr etmemek için yalan söylüyorsun.” Demek istedim. Fakat o asker yalan söylemiyormuş. Öyle görüyor ve öyle zan ediyormuş. Bunu kendi karargahının zabitanı teyyid etti. Ben de o vakit Enver'in pek karacahil ve pek ahmak birisi olduğuna hüküm ... yaptırdım. Bütün hakikat anlaşılmış ve bütün ümidler mahv olmuştu.

Dört günden beri devam eden muharebenin gününde ve gecesinde bütün alaylar kendilerine verilen her emri harfiyen ifa etmek için vasi beşer haricinde fedakarlık gösterdiler. Şimdi merhum Hafız Hakkı Sarıkamış'ın şimal garbındaki ormanlık içinde başını avuçlarını içine almış, dirseklerini dizlerine dayamış, vicdanının ithamını dinliyor. Göz yaşlarını kimseye göstermemek için ellerinden geleni yapıyordu. Hafız Hakkı Bey Allah-u Ekber'i geçtiğinin ferdasında müthiş ve muazzam hatasını anlamıştı. Enver'in şimdi sözüşlü bir mektubla iki gün istirahat ve toplanmak müsalesini rica etmişti. Ve 10. Kolordu toplanıncaya kadar 9. Kolordunun müdafaada kalarak beklemesini tavsiye ediyordu. Lakin

⁴⁹ Varlık, 15 Mayıs 1922, Sayı: 52.

hâla ezberlediği ibareyi basma kalıp tekrarlamaktan başka kudret göstermiyor aynı mektup çocukları gibi Enver “olmaz, olamaz, Ruslar kaçıyor, kaçırmayacağız. 10. Kolordu hemen Sarıkamış’a yürüsün. Taarruz etsin!....” emrini gönderdi.

10. Kolordunun Sarıkamış’ta bir avuç kahramanla taarruzları pek kanlı, pek cesurane dir. Piyade efradı Sarıkamış’a girdiler. Lakin Rusların mukabil taarruzlarıyla bu hayatta kalanları tekrar dışarı atıldı. Bu acı manzarayı bir mevziiden gördük. Enver’de malumat vermişler ve Enver bizim efrada “ Ne duruyorsunuz?. 10. Kolordu Sarıkamış’a girdi... Siz de ileri !” Emrini tekrarladı. Bu emrin talimi üzerine kar çukurları içinden Sarıkamış’ta olanı biteni Enver’den daha vazih gören efrad sadece taarruz emareleri gösterdiler... üç dört neferlerini Enver’in karargahına doğru tevcih ettiler. Ve müstehzi dozlarla bağırdılar. “ Allah Allah Allah Allah hücum hücum “... Türk neferi cahildir.

Fakat fitraten çok zekidir. Bu neferlere biz alay cephesinde üç dört adet kaldıkları son günlerde de Enver’in kendilerine takriblerini gördükleri ve “ ne için taarruz etmiyorsunuz?” sual mecnunanesine maruz kaldıkları zaman bu hain ve cahil kumandana yalnız şunu dediler:“ Şimdi taarruz edeceğiz Paşa hazretleri, niye etmeyelim (diğer arkadaşlarına) oğlan sağ taraftakilere de söyle, Paşa hazretleri emir veriyorlar. Taarruz etsinler daha ne duruyorlar?...” Ve bu neferler her an taarruz ettiler.

22. Kanun-i evvel Rumi 330 gününde zira keskin bir soğuk hepimizi titretiyor. Ayaklarımızın uçları çürümüşü. Neferler şu koca ormanlar içinde yakacak bir kuru çam dalı bulamıyorlar. Ateşimiz bugün pek sönük yanıyor. Öğleden sonra saat iki... Önümüzden birer birer köye gidecek... geçmeye başladı. Ve tam bu sırada da Mirliya Hafız Hakkı Paşa geldi. Her insan hayatını saklayamaz Hafız Hakkı Paşa da tamamen samimi idi ve yine tebessüm maksadıyla bize Fransızca : Her şey bitti : dedi ve umumi ric’at emrini not ettirdi. Nevet her şey bitmiş ve yine burada çam diplerinde dereler içinde karlar altında tatlı ve ebedi bir rüyanın abdüssaadetlerine kavuşan binlerce Türkün kanı ve heyecanı anaların öksüz çocuklarının gözyaşı pahasına milletin şerefi tarihi ve dini kurtulmuş idi. Fakat şu çirkin hayattan büyük namuslarını şahadet nimetiyle kurtaran binlerce mazlum Türkün o günkü

hava içinde Sarıkamış ormanlarını bir füsün kuvvetiyle teshir etmiş ve kaplamış bir baki emeli bir şey kalmış idi.⁵⁰

1.24. Kars ve Etrafı 23

1.24.1. 330 da Sarıkamış Hailesi

Bu dile kaleme gelmeyen büyük (bir şey) istikbalin bütün Türk çocuklarına sanki şöyle diyordu : “Hıyanet var, canı kimdir? Aramayacak mısınız? Hıyaneti gördük hain kimdir? Bulmayacak mısınız?” Zavallı renksiz ve zayıf çocuk ! Yalnız senin uğradığın feci, zalim, Allahın adaletini direktmeğe, adaletin sırrını oynatmaya, sırrın sonunu getirmeğe kafidir. Sen işte ushane-i fecaatün bugüne kadar (meçhul asker)’i eden ve ebediyen timsal maduriyeti kalacaksın.

Sen bu gün altında yandığın çam ağaçlarının diplerinde uykudasın, onlar senin küçük mezarını ebediyen gölgelendireceklerdir” Her şey bitti !” Diyordu. Bitirenlerin şan ve şerefi de beraber.. Hafız Hakkı Paşa ölmüştü. Dediler ki “ Enver maksadı berbat ettiği ordunun enkazını Hafız Hakkı’nın mirliva apoletleri üstüne yükletip sürüklemek idi.” Bu ağır yükü sürüklemek namuslu adamın zaten yorucu idi. Rütbe kabul etmeğe ihtiyacı var mı idi ? Hafız Hakkı Paşa o yatır yarın idam edilen ordunun yolunda genç hayatını, sefil ve perişan bir vaziyette bütün akraba ve talakatinden düz ve mahçup olarak ikna etti. Allah gani gani rahmet etsin. Ve taksiratını affetsin. Hafız Hakkı Bey’e hepimiz acıdık.

Fakat kumanda eden Hafız Hakkı’nın ismini tarih hırpalarsa bunu da maruz görmeliyiz... “Her şey bitti diyordu 10. kolordunun Çermik istikametiyle dağlar üstünde bir tek irtibat yolu var. Bu dağı keşf ettirdim. Saat 4’te 10. Kolordu rica’ta başlayacak. Siz de bu yoldan çekilebileceksiniz. Ruslar fark etmezler ümidindeyim...”Bu söz henüz bitmiş idi ki ileriden bir gürültü telaşlı bir hareket görüldü. Dört beş nefer ellerindeki mekkarileri acele acele çıkmağa adeta kaçmağa uğraşıyordu... Hafız Hakkı Paşa “ Bu ne? Panik var.” Dedi. “ şimdiye kadar bu kolordunun askeri panik yapmadı. Şimdi ise ileride panik yapacak

⁵⁰ Varlık, 17 Mayıs 1922, Sayı: 53.

asker kalmadı. “ Bölüğün geri çekilmekte olduğunu gördük ve bir sinema şeridi seyriyle bu vakayı müteakip karargah kurşun yağmuru altında kaldı. Kurşunlar ağaçlara çarptıkça patlar gibi ses çıkardıkları için Hafız Hakkı Paşa “ dom dom kurşunu atıyorlar” dedi.

Fazla konuşmağa imkan kalmadı. Bir Rus avcı hattı 18. Fırka 10. Kolordu arasındaki açıklıktan peyda oldu. Ve bizi şiddetli bir atış altına aldı. Hafız Hakkı Paşa atına atıldığı gibi kurşun yağmuru altında 10. Kolorduya doğru çekip gitti. Acele ile kırbacını da İhsan Paşa'ya yadigar bıraktı. Ben Hala Hafız Hakkı Paşa'nın bu kurşun yağmurundan nasıl kurtulduğuna hayretteyim. Biz ilk patırtıyı geçirmek için 28. Fırka grubu tarafına çekilmek niyetinde idik. Oradan gelen bir süvari düşmanın şimdi 28. Fırkayı kamilen esir tuttuğunu söyledi. Demek ki iş işten geçmişti. Ric'ata karar verdikleri günde bu nagihan-ı felaket bize yıldırım tesir etti. Acele ile cebimizdeki evrakı ateşe attık. Kolordu karargah bayrağını kırarak bezi yaktık ve üstümüze Rusça : “ Davranmayın , teslim olun !” Hatta belleriyle elde tabanca, etrafında süngülü Ruslarla gelen bir düşman zabıtına teslim olduk. Herif bizi ileri karakol postası zan etmiş hepimizi zabıt elbisesiyle görünce ve hâla bir kolordu karargahı kumanda heyeti olduğumuzu anlayınca mal bulmuş kadar sevindi. Bir türlü inandıramıyorduk. Çünkü bizden öyle bir kumanda heyeti kılık kıyafeti kalmamıştı. Tam on bir günden beri şu ormanlar içinde kar üstünde fırtına ve tipi altında yaşamakta idi. Her şey bitmişti.

Ruslara itba vesaire dahil olduğu halde bugün 109 zabıt 80 nefer takribi bir kırık top kundağı ve bir kaç at teslim edilmişti. İşte 22 Kanun-i evvel rumi 330 öğleden sonra saat üç buçukta 9. Kolordunun kuvve-i umumiyesi 10. Kolordunun 22 Kanun-i evvel sabahında başlayan ric'at hazırlıkları Rusların nazar-ı dikkatini celb ve son taarruzlarını icraya sevk etmiş idi. 10. Kolordunun bütün topları –yahud yollardan son zamanda mevziide bulunanları – düşman eline geçmiş ve bir anda efradın Divinik ve Başköy taraflarındaki son müdâfası düşmana bir çok telafat verdirmişti. Ruslar ayın 23. günü yani ric'at emrinin ferdası günü Divinik' e girdiler. Ve 10. Kolordu bakayasını Çermik'e doğru takip ettiler. Enver cahil ve inadının hıyanetten gıda alan dik kafasının tesiri ile on iki günden beri şu karlı dağlarda ve büyük ormanlara gömdüğü binlerce bedbaht ve vatan evladını çiğneyerek yalnız başına dişlerinden kanlı salyalar akan bir canavar gibi karar ederken karşısında Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Celal'i buldu.⁵¹

⁵¹ Varlık, 22 Mayıs 1922, Sayı: 54.

1.25. Kars ve Etrafı 24

1.25.1. 330'da Sarıkamış Hailesi

Celal Başköy taraflarında silahlı silahsız toplanan beş on perakende neferle her taraftan hücum eden Rus bölüklerine bir günden veya- bilmiyorum birkaç saat ten fazla müdafaaya imkan bulamadığından maiyeti gibi esir düşmemek için bir kolayını bulup çekilmiş idi. Enver o sırada bu mazlum sahne fecaatin bütün şahitlerini ya Sarıkamış dağların da ya Sibiryaya çöllerin de imha etmekten başka bir hedef ve emel takip etmediği için Celal'i görür görmez sarardı. Bir iki söylendi ve terk-i mevzi etmiş kurşuna dizin!" emrini verdi. Celal'i bilmemki kimin şiddet tevasıtıyla kurşuna dizilmedi. Fakat daha ağır bir muameleye uğradı. Apoletlerini söktüler ve askerlikten tard ettiler... (Hedikli) Kürd Yaşon'un ... delaletiyle Pasinler'e atladı. Havisinde 11. Kolordu karargahını buldu. Ve 25 Kanun-i evvel de Erzurum'a...hareket etti. Bütün evladını dişlediği, boğup yediği Erzurumlulara görünmedi.

Vali Tahsin Bey'in tedarik ettirdiği bir kızağa bükülüp oturarak her haini haif gibi ürkek ve sinsî tavrıyla def oldu gitti. Kızakçı atlarına (deh!) dediği anda kahraman Harput Trablusgarp müdafası, harbiye nazırı ve Başkumandan Vekili Enver-i Anadolu milli hudud yollarında çukura gömdü. Kızakla Sivas'a doğru kaçan hain Türklük ve insanlık faziletlerinden soyulmuş Alman İmparatorunun icralı yamağı babasına ve kardaşlarına layık olmayan kanlı katil bir herif idi. En mühim bir noktada ... Sovyet Rusyasıdır. Hakikatte tarihi inkılabımız bu kadar mühim bir mevki işgal* Enver Hain değildir. Yalnız büyük kumandanlık bahsinde (iktisat) da denilen mühim faziletten tamamiyle bi buhrandır. Biz buna halk ve nefer Türkçesiyle " Hain adam." deriz." Acımak" kumandanlar için bir ahlak-ı fazilet manasıyla değil bir luzume-i san-at mefumuyla düşünülmemelidir. Enver cahildir. Nısbî manasıyla başkumandanlık maiyetinde ikinci erkan-ı harb zabıtı olabilecek zinde idi. (Akıl) ancak dahi yaratılmış kuvvadır için (yaşta değil başta) dır. Halbuki Enver dahi değildir. Öyle ise Enver nedir?

Enver bir maruz-ı hayalet bir herif-i şehrinde. Fakat en fark ve müneyyiz hasılatı bir (ihtilal tiryakisi) olmasıdır. Hatta o hiç bir şeyden korkmaz , hiç kimseden çekinmez, Her

şeyini herkesi küçük görmeğe mahkum , bu halkına da yaranmamıştır. Her şeyini hakk-ı hayat , memleket bile Enver'in nazarında bir hiçtir. Nağmusunun o kadar büyük bir istimplakı vardı ki gördünüz : - bir müddet Almanya'yı (...) ve malla beraber kendi fikir ve emeline hadim etmeye bile yeltendi. Neticede onların fikir ve emeline hadim edildi. Biz de beraber ibtidai harpten itibaren vukuat ve hadisat Enver'i büsbütün çileden çıkardı. Baş kumandanlık makamına gelince işin azimet-i vaziyeti onun dar ihata-i dimağıysa çemberini çatlattı. Sağa sola saldıрмаğa ve bütün maiyet kumandanlarını korkaklıkla itham etmeğe sevk etti. Sarıkamış faciasında (kal vaka) halinde yakalandı. Terbiye-i nefis için işi yalancılığa, iğfale-i iftiraya döktü. Sonunda çok daha zengin olmuş dediler. Enver umur-ı devlete mütealik her teşebbüse atılırken ihtimale kemal tehalükle (aman yanıyor, kurtarayım) demiştir. Fakat teşebbüs-i adım muvaffakiyete muhbir olunca sadece bir dudak büküşüyle (zaten yanacaktı yandı...) diyip geçtiği ise akimdir.

Balkan harbinden sonra bir kurtuluş yolu bulmağa muhtaç olan herkes Enver karşısında emri ihya görünce eteğine sarıldı. “ Aman bire acı ve rehberlik et!” Dedi. Çünkü denize düşmez idik . Enver rehberlik etti. Bu halasi yolunda koşan bu genç Molla Gavur neferi hatrını... boyunca yürümedi. Çünkü bir rahmetli idi. Uzunca idi. İhtiyat ve basirete ihtiyaç gösterdi. Enver ise istikametten yürüyerek çabuk varmak mabhus ucu Rumlara atıldı biz de beraber.⁵²

1.26. Kars ve Etrafı 25

1.26.1 330 da Kars ve Etrafı

Bu yolculuğumuzda Enver'in kalagözlüğü bütün kaza ve belasıyla bütün sahtekarlılığıyla inzar millette tayin etmedi değil. Fakat bade harab ül basire bu defa Basra, bütün memleket manasına delalet etti. Enver'in Buhara'ya serdar-ı ali olduğunu işittik. Aslı çıkmamakla beraber harc ihtimal bir şey de değildi. Çünkü Enver kumanda , atış, kan ve kavga olsun da Trablusgarb veya Buhara'da olsun müsavidir. Enver bir ve ihtilal dir. Ben size yemin ederim ki dünyanın öteki ucunda mesela Petegonya'nın en cenub kıyısında bir

⁵² Varlık, 25 Mayıs 1922, Sayı: 55.

*Bu paragrafın bazı kısımları çıkmamıştır.

ihtilal imaresi hissetse Enver kemal-i tehalikle oraya koşar teşkilat yapar, fırkalar yaratır. Ve günün birin de bir gece hücumuyla hepsini bir uçuruma atar, kaçar kurtulur. Ve yine birliğindeki eniştesinin avına gelir ve pusuya yatar. İşte bizim için en tehlikeli zaman o zamandır. Çünkü Enver o zaman el altından çalışır. Uğraşır mamurlar hafiyeler tertip eder. Rütbelere saçar mitingler verir ve elinde ne varsa hepsini dağıtır.

Bütün emeli bizi bir kere daha pençesine geçirmek bir kere daha zıplatmak ve sıçratmaktır. İllede düşman mı sormasın ! İşte efendiler benim görüp anlayabileceğim kadar Enver'in ruhu hürriyeti. Bu adam da devlet ve millet için yahud bazı saf derunların inandığı gibi malum İslam hayrına bir hıdmet ve bir gaye tasvir etmek - bilmem ne deyim- saf derunluktan daha aşağı bir şeydir. Karar verelim : Sarıkamış bize büyük bir ibret olduğu kadar tarihimize parlak bir sahife-i şereftir. İhlafa ibret olsun ki bir bütün millet ğalat... bir adamın peşinde ve felleh aradığımız için feleğin dediği güne düştük tarihlere şan olsun ki büyük bir Türk ordusu cahil ve divane kumandanının ihtirasıyla yüksek dağlar üstünde kara kışın tipisiyle ısırdı da düşmanın güllesi ve kurşunuyla uğraşa, cenkleşe istiklal-i milli uğruna kamilen mahvoldu. Bir neferi arkaya çevirmedi. Sarıkamış'ta hiç panik olmamıştır.

1.26.2. 334 ileri Harekatı

334 senesinin de Kars etrafında cereyan eden vukuatı derc etmezden evvel bu muntıkada icra'i harekat eden Osmanlı ordusunun (Bilhassa Birinci Kafkas Kolordusunun) memalik mağzubeyi ne suretle istirdat eylediğini de (henüz neşredilmiş asar-ı mevcud olmadığından) mücmelen yazmak faydalı telakki edilmiştir.

-Eski hududa Kadar ileri harekat

333 senesi Kanun-ı evvelin de Osmanlı Ordusunun pek azalmış olan vesait nakliyesi kabiliyetini esasen gayr-ı muntazam olan yolları kapamış olan kasretli kar daha azaltmış ve bu hal kumanda hayatını bunaltmış idi. Sene-i mezkure Kanun-i evvelinin 8. günü Brest Litovsk'ta Ruslarla müzakerat cereyan etmekte olduğundan on gün için tatil muhasemat edilmiş ve 19 Kanun-i evvelde de mütareke emri geldi. Bu mütarekenin bir ileri harekata müneccir olacağı anlaşılıyor ve bu sebeble ordu yerinde ihzar ediliyor ve fakat her şeyine tercihen elde mevcut efrad ve vesaidi zinde bir hale getirmek için iaşe-i miktarını tezyidine

çalışıyor idi. Kanun-i sani zarfında ciheden Rusların çekildiği ve yalnız mütareke heyetine mamur Rus zabitasıyla Ermeni kıta'atının kaldığı anlaşılıyordu.

Her taraftan gelen haberler , kurtulup kaçan insanlar, Erzincan ve daha ilerisine gönderilen mâmurlar komitecilerin müthiş bir İslam katliamına başladıklarını yağma ve namusa tecavüzün vahim bir suretle ilerlediğini bildiriyordu. Bilhassa Erzincan katliamının pek müthiş olduğu subut buldu. Müslümanların kuyulara doldurularak itlaf edildiğini Ruslar da tasdik ediyordu. Tarafın ordu kumandanları Avhib? Paşa ... bu babda uzun muharebeler de bulundular. Fakat müsmir bir netice elde edilemedi. Nihayet bu katliamı selah kuvvetiyle durdurmak ve masumların imdadına ordu ile yetişmekten başka çare kalmadığına karar verildi. Ve ileri harekate başlayacak ordu için Almanya'dan dört yüz otomobilin derdest celb olduğu kıta'âta tamim edildi.⁵³

1.27. Tarihte Kars ve Etrafı 26

1.27.1. 334 ileri Harekatı

Kafkas Cebhesinde dört kolordu iki orduya münkasımdı. Bunlardan merkezi Diyarbakır olan Ordular Karargahı ile bu orduya merbut ve merkezi Silvan olan ikinci kolordu karargahı ve bu kolordunun bazı kıta'atı Suriye'ye gönderildiğinden ileri hareket için üç kolordu bir ordu mevcut idi. Bunlardan Dördüncü kolordu (Ali İhsan Paşa) Van, Beyazıd Birinci Kafkas Kolordusu (Kazım Kara Bekir Paşa) Erzincan- Erzurum istikametinde İkinci Kafkas Kolordusu da (Şefki Paşa) Bayburt –Trabzon cebhesine karşı bu Rumun emrini aldı. Sevk menzil noktasından ta ileri hatlara kadar makineli tüfenk, top astarları da dahil olduğu halde tekmil vesait iâşe ve cebhane nakline başlandı on gün zarfında icbe miktarda celb edildi. Birinci Kafkas kolordusunun onuncu fırkası ordu emrine ihtiyat alındığından bu kolordu iki fırka kaldı [9,36.] Fırkalar [12 Şubat 334- 918] de ileri hareket başladı her taraf ziyade karla mestur olduğundan hareket yol haricinden pek müşkül ve bazı yerlerde imkânsız idi.

Birinci Kafkas Kolordusu bulunduğu hattan Erzincan Ovasına inmek için Kemal ve Çardaklı Boğazlarından geçecektir. Ermeniler buraları tutmuş olduğundan telefatdan içtinaben bir gece yürüyüşüyle Erzincan Ovası'na inildi. Ve sudan ve tan ve masumlarının istihlası için

⁵³ Varlık, 8 Haziran 1922, Sayı:57.

çarpınan ordumuzun karşısında pek cezai mukavemat edebilen Ermeniler karara mecbur edilerek 13 şubat'ta Erzincan işgal edildi. Ermeni faciayı bütün çıplaklığıyla görüldü. Erzincan'da bulunan Rus zabıtı da meşhudatını da yazdı. Birçok feci manzaraların fotoğrafları aldırıldı. Bu faciaya ait raporlar zabt edildi ve saik kitabında münderictir.

Birçok gizemli binalar kışlalar yakılmış bunlardan bazılarının içlerine insan doldurularak ateşlenmiş idi. İçi masum İslam cesetleriyle dolu kuyular pek çok idi. Bu feci manzaralar Erzurum havalisinde ne facia geçtiğini gösteriyordu. Vesaid nakliyenin kolordu iaşesine kafi gelmemesine menzil teşkilatının gayrı mümkün olmamasına ve kışın bütün şiddetiyle hüküm sürmesine rağmen her türlü müşkûlatına katlanarak tehlikeli olmakla beraber uzak bir müfreze ile olsun Erzurum'un imdadına yetişmek pek muvaffak idi.

Bu babdaki mes'uliyeti deruhda eden Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Sansar Boğazına doğru müfrezelerini sürdürdü. Müfrezenin her geçtiği yerde daha ilerilere gitmenin geciktirilmemesini gösterir facialara tesadüf ediliyor. Ve Ermenilerin mütemadiyen çekildiği anlaşılıyordu. Birinci Kafkas Kolordusu'ndan ileri yürüyüşe de devam eden bir müfreze seknesi büyük bir çukuru doldurularak şehit edilen ve mübanisi alevler içinde bulunan Mama Hatunu 22 şubat'ta bir keşif kolu Aşkale'yi 25 şubat'ta ve ufak bir müfreze Yeniköy'ü 26 şubat'ta işgal eyledi.

Yeniköy'de bir miktar erzak bulunduğu müfreze kuvvetleri tezyide ve harekâtın tesirine tespit edildi. 2 martta Karabıyık Hanları işgal olundu. Burada iki yüz ton erzak ile bir miktar et konservesi elde edildi. Erzincan'ı işgalinden beri yalnızca hareket eden 9. Fırkaya icabında muavenat için 36. Fırkada Erzincan'dan yürüyüşe başlattırıldı. Ve tekmil 9. Fırka ile kolordu avcı taburu ileri yürüyüşüne devam ettirildi. Fütühat Ilıca garbına yaklaştı. Erzurum'daki kıtalık önünü almak ve Erzurum önlerinde Türk kanı dökmek için Birinci Kafkas Kolordusu kumandalığınca buradan Erzurum'daki Ermenilere karşı bir mektup yazıldı.

Bu mektubta Ruslarla sulh olduğunu ve Rusların memleketimizi bize terk ettikleri ve mukavematın faydasız olduğu ve yollarda görülen katliam manzaralarının pek feci olduğunun ve buna mani olunmasına insaniyet namına rica edildi. İş bu mektubu Erzurum'daki Ermeni Kumandanı [Muzel] almış. Erzurum'da birlikte bulunan topçu kumandanı kaim maksan [Tivar du Halabufa?] ya bildirmişse de yine mukavemattan vazgeçmemişlerdir. 10 Mart 334 te fütühatın hazırsızlığı ikmal edildi. İkinci Kafkas Kolordusu'ndan Bayburt'u işgale mâmur

kuvveti bir piyade alayı ve bir bölük kuvvetinde bir süvari alayı ve ikinci avcı taburu da Birinci Kafkas Kolordusu emrine verildi. Ordu kumandanı Vahip Paşa Erzurum mevki müstahkim olduğunda Birinci Kafkas Kolordusu emrindeki kıta'at ile Erzurum u işgal mümkün olmadığını ve İkinci Kafkas Kolordusu'nun teknil kıta'atının Erzurum havalisinde toplandıktan sonra Erzurum'a taarruzu münasip görüyordu.⁵⁴

1.28. Tarihte Kars ve Etrafı 27

1.28.1.330 ileri Harekâtı

Fakat geçilen yollarda tesadüf edilen köylerde esir hayat kalmadığını ve ez cümle bu kolordu karargâhı intihap edilen Alacaköyü'nde görülen cenazeler insanın aklını oynatacak bir halde idi. Bütün çocuklar süngülenmiş ihtiyarlar, kadınlar samanlıklara doldurulup yakılmış. Gençler baltalarla parçalanmış birçok ciğer ve kalpler çivide asılmış bir halde görüldüğünden ordunun bu tensibi ahvale muvaffik görülmedi. Ve bütün mesuliyet Birinci Kafkas Kolordusu kumandanınca deruhde edilerek her çabada abad Erzurum'a atılmaya ve oradaki mazlum bi çarelerin imdadına yetişmeğe can atıldı. Taşnaklar hatt-ı müstahkim haricinden geniş bir hat üzerinde Ilıca'nın şimal ve cenubundaki bütün ova köylerini işgal etmişlerdi. Zayıf kıta'atla Taşnaklar teknil cebhede işgal edilerek hareket sehili olan Ilıca-Erzurum şosesi istikametince Ksımkilis'e sevk olundu. 11 mart sabahı verilen taarruz emri üzerine harekât başladı. Ve kısa bir müsademen sonra ılıca zabt edildi. Enez Köyü'nde Taşnaklar akşama kadar mukavemet ettirilirse de nihayet bunlardan mağluben mahiyet-i müstahkim haricindeki tel örgüleri gerilerine iltica ettiler. Geri işgal eden ...9. Fırka kıta'atı Rus topçu zabitanı tarafından and-i ahti idare edilen Kiremitlik Tabyası'ndan oldukça tesir gördüler. Fakat Erzurum'da imdat bekleyen mazlumların anlınu bu kıta'atı Erzurum'a taarruzdan alıkoyamadı. Sağ cenahımızda Haydari? Boğazı'nda dahi Taşnaklar hezimete uğratıldı. Hülasa her taraftan hezimete uğrayan Taşnak kıta'atı mahiyeti ...'e çekildiler.

Kıta'atımız gece hücumlarına başladı. Ruslar tarafından oldukça ehemmiyetli bir surette tesis edilen tel örgüleri büyük himmetlerle kesildi. İkinci vakti Erzurum içerisinde yangınlar

⁵⁴ Varlık, 12 Haziran 1922, Sayı:58.

görülmeye başladı. Nişane-i firar olan bu alevler kıta'atımızı teşci' etti. Tekmil kıta'at geceden şehre yaklaştırıldı ve şafakla beraber her taraftan hücum edilerek 12 Mart 334 saat 5 evvelde Erzurum işgal olundu. Ric'atı temim etmek ve yangınların söndürülmesine mani olmak için kasabanın bilhassa taş meyanesine gizlenmiş olan bazı fedai çeteler ihtiyatı elden bırakmayarak yürüyen kıta'atımıza ateş etmekten alalacele telgraf hatlarını tamire uğraşan etrafımızı şehit etmek gibi hunrizlikten geri kalmıyorlardı.

Erzurum'un alalacele baskın da işgal etmek mûlahazası yakılmak üzere camilere doldurulmuş olan o cebine kırıp zükur-ı ehl-i İslamı memlekete kazandırdığı o gün onla(...) kolordu karargahı Erzurum'a gelerek heyecanda bulunan ahali teskin edildi. Hasankale istikametinde süvari sevk olunarak firar eden çeteler takibe başlattırıldı. Erzurum hücumuna iştirak eden Türk kıta'atı beş bin idi. Mevkii müstahkim içerisindeki Ermeni kıta'atı da altı bin kadar tahmin olunuyordu. Ermenilerin beş yüz kadar tahmin olunan telefâtına mukabil kıta'atımızdan şehid mecruh yüz elli kadardı. Erzurum'da bir Rus topçu alayı heyet-i zabitanı (38) zabıt görüldü. Bunlar tazyik altında cebren muharebeye sokulduklarını kemal tesirle anlattılar. Bu zabitan Ermeni fecayını esnasen görmüşler bu seferde bizimle beraber gördüler.

Erzurum da öyle feci manzaralar görüldü ki insanı insanlıktan nefret ettiriyordu. Halk göz yaşlarıyla şuraya buraya koşuyor. Kimi oğlu, kimi babasını, kimi karısını, süngülenmiş ve yakılmış buluyor ve saçlarını yoluyordu. Bir çok sokaklarda hayat görünmüyordu yerlerde çocuk, kadın, ihtiyar kanlar içinde yatıyordu. Yalnız son gece üçbin müslüman kestiklerini kemal-i İftiharla Ermenilerin Ruslara anlatmış olduklarını Kaymakam Tiverdi Halibof? raporunda neşretmiştir.

Şümendüfer istasyonunda sanki bir mezarlık avluların dışarıya fırlanmış idi. Bilhassa insanları doldurup beraberce yaktıkları karşılıklı binalar insanı titretiyordu. Taşnakları takibe memur sûvari kıtamız 13 martta Hasankale'yi ve 16 martta Horasan'ı işgal eylediler. Oralarda da... facialar yapılmış ve yol boyundaki köylerde biraz ümran ve hayat bile bırakılmamış. Hele Horasan istasyonu köylü ve esir askerlerimizle doldurularak yakılmış idi. [Ruslar esirlerimizi buralarda çalıştırıyorlarmış.] Oltu istikametine gönderilen İkinci Kafkas Kolordusuna mensub piyade alayı 17 martta Narman'ı işgal ile 93 hududuna dayanmış ve Horasanı işgal eden kıta'at 23 Mart ta aynı hududa varmıştır. Taşnak Kısımkilise Erzurum muharebesinden sonra bila aram savusmuş ve yalnız tahribe "memur iki yüz kişilik bir çete ile kıta'atımız temas eylemiştir.

1.28.2. Elviye-i Selasede Harekat

Brest Litovsk Muahedesi mucibince gene Elviye-i Selase'yi : Ruslar Osmanlılara iade ettiklerinden Sarıkamış'ın işgaline Birinci Kafkas Kolordusu mamur edildi. Bu kolordunun iki fırkası [Onuncu Fırkası kolordu Refahiye'de iken ordu emrine alınmıştır.) harekate hazırdı 3 nisan'da harekate başlatıldı ve iki gün müsademaden sonra çarşı anbarlar ve bazı mübanis alevler içinde bulunan Sarıkamış işgal olundu.⁵⁵

1.29.Tarihte Kars ve Etrafı 28

1.29.1. 330 ileri Harekâtı

Taşnak kıta'atı Novaselim civarına çekilmişler ve çekilirlerken bir ay tedavi İmamlıda Ruslar tarafından bırakılmış olan yüz kadar esirimizi şehit etmeyi de unutmamışlardı. Sarıkamış işgal edilinceye kadar ileri sürüldü. 7 Nisan'da Taşnaklarla ileri kıta'at arasında muharebe oldu Taşnakların Novaselim mntikasında kuvvetli oldukları ve kati muharebe verecekleri keşif olundu. Dördüncü Kolordumuz da aynı günde Van'ı işgal eylemişlerdi. Birinci Kafkas Kolordusu'ndan Karakurt'u işgal eden firkadan Kağızman'a sevk edilen müfreze 8 nisan'da mezkur mahalli ahaliye artık kardeş olduk, silahlarınızı verin birbirimize fenalık yapmayacağız diyerek silahları topladıktan sonra dört yüz kişiyi sokaklarda şehit ettikleri bildirilmiştir.

9 nisan'da Novaselim mntikasındaki kıta'atımızla sağ ve sol cenahlarına Taşnaklar taarruz etmişler sağ cenahımız da bazı mevzi muvaffakiyetlerde kazanmışlarsa da gördükleri mukavemet üzerine ertesi günü eski vaziyetlerine çekilmeye mecbur olmuşlardı. 14 nisan'da Batum Otuz Yedinci ve Onuncu Kafkas Fırkaları tarafından işgal olunmuştur.

19 nisan'da İkinci Kafkas Kolordusu'nun bir fırkasının da iştirakıyla Novaselim mntikasında Taşnaklılara taarruza başlandı. Taşnaklıların sağ cenabı ricata mecbur oldu ise de sol cenahları kuvvetli olduğundan çekilmedi. Fakat Kars Sarıkamış yeni şosesi şimalde mevzide bulunan Dokuzuncu fırka toplanarak bir gece yürüyüşüyle şosesinin civarına sağ cenahımıza alındı. Ve Dokuzuncu Fırka müvazi İkinci Kolordu'nun yeni gelen ikinci fırkası tarafından işgal

⁵⁵ Varlık, 15 Haziran 1922, Sayı:59.

edildi. 22 nisanda her iki kolordu (4 firka) taarruza başladı. Ermeniler iki saat bile mukavemet edemeyerek Kars'a çekilmeye başladılar.

Takib mukarreridi 23 nisanda Ermeniler'den bir heyet gelerek mütareke teklif etti ve ertesi günü de Kafkas hükümeti Elviye-i Selaseyi tahliye kabul ettiklerinden Kars'ın iki kilometre mesafesinde tevkif emri geldi. Ermeni murahhasları geldiler gittiler. Kati karar için bu işe memur olan Birinci Kafkas Kolordosu Kumandanı ileri hatlara davet ettiler. Davete icabet eden müsar ile otomobil ile giderken Kars Kalesi'nden topçu atışıyla karşılandı. Taşnaklar akşama kadar atışa devam ettiler. Atış gelmeden sonra Benliahmed'e gelen Ermeni murahhaslarına yarın öğleye kadar Kars'ı teslim etmezlerse ihata hareketini başlanılacağı anlatıldı. Ve cevaben Kars'ı tahliye etmekte oldukları ve ihata hareketinin yapılmamasını Garb Cebhesi'nde çekileceklerini bildirdiler ve takip yapılmamasını rica ettiler. Bu rica isaf edildi. Ve mukabeleten Kars'ta bir çok Türk esiri bulunduğu duyulduğundan bunlara bir felaket erişmemesi rica edildi. Hiçbir yerde fenalıktan geri durmayan Taşnaklar verdikleri söze rağmen Kars'ı her taraftan ateşlediler. Ve istasyonda biçare esirlerimizin şehit ettiler. 25 nisan akşamı Kars bila müsademeye işgal edildi. Mebanice yapılan suikastlerden başka yüz kadar esirimizin istasyonda gatarane şehit edildi. Kars ve civarı sakinesinden ele geçmiş elli kadarının Kars Deresi'ne atılarak boğulduğu cesetlerden anlaşıldı. Arpaçayına kadar işgal emrini alan kıta'atımızın müfrezeleri 30 Nisan'da mahal maksudlarına vardılar.⁵⁶

1.30. Kars ve Etrafı 29

1.30.1. 336 Kars Harekâtı

334 ileri harekatı ile taşnakların zulm ve hakaretinden maal teessüf İslam ahalisinin kısmı izamı katl ve tehcire uğratılmış, köyler kasabalar yakılmış ve yıkılmış olduğu halde kurtarılan ve anavatanın icrayı asliyesinden olup tazminatı harbiyeye mukabil Rus Çarına tevdi edilen ve kırk bir sene çarlığın işgali altında kalmış ve ahalisinin bir çoğu Türkiye Dahiline hicret etmiş olmasına rağmen sakinesinin ekseriyet-i azimesi Türk olan Kars, Ardahan ve mülhakatı Mondoros Mütarekenamesi ile Maveray-ı Kafkasın ciheti merbutiyet tarz-ı

⁵⁶ Varlık, 22 Haziran 1922, Sayı:61.

idaresinin bilahare mahallinde yapılacak tedkikat ile tespit edileceği hakkında tutulan şart ve verilen vaat üzerine istanbulun [5] 334 hareketi İran ve Kafkas ve Azerbaycan'daki hareketlerin Kars ve etrafıyla alakası olmadığından bunlardan sarf-ı nazar edildi.

Israrıyla kış ortası Şevki Paşan'ın kumandasındaki Türk ordusu... tahliye ve İtilaf kuvvetlerinin mevkit işgali ... edilmişti. Fakat İngilizler ayrı bir hak ve vaadi gözetmeksizin buraları Taşnaklara teslim etmek istediklerinden Kars'ta teşkil etmiş olan hükümet-i mecliyeyi süngü kuvvetiyle dağıtarak İslamlardan ileri gelenleri halis? ve Malta'ya vaka eyledi ve bu milli topraklarımızı yine Taşnakların idare ve zulm ve hakareti altında bıraktı.

Bu suretle doksan üç hududuna kadar olan mıntıkayı işgal eden Şark'ta İngilizlerin...alt olan taşnakların işgalleri altında bulunan mıntıkadaki İslamlar hakkında her türlü faciayı ve mezalimi bütün şiddetiyle icraya koyuldular. Top makinalı tüfeğin atışlarıyla İslam köylerini yakmaya ve yıkmaya ve müdafaasız, halkı katliama başladılar bu tecavüzlerini hududlarımızı yakınlarına kadar ilerlettiler. Ve bu hududlardaki fütuat askeriyemizin gözünününde yapmaktan dahi çekinmediler.

Hatta köyleri tahrip etmek ahalisini öldürmek ve kaçırmaya icbar etmek maksadıyla attıkları top mermileri hududumuz dâhiline ve kıta'atımız içerisine bile düşürdüler. Bu faciadan canlarını kurtarabilenler her şeyinden mahrum ve perişan bir halde 93 hududunun garbına geçtiler. Bir kısmı gelemeyerek dağlara kaçtılar. Feryad ve istimdada başladılar. Taşnak zihniyeti bu müdafaamız halkın çabukça dağıtılıvermesini bir zafer zannıyla İngilizlerin çevirdiği dolaba tamamıyla kapıldı.

Büyük Ermenistan ve küçük Ermenistan hülyalarına daldı. müntezil ırmağa kadar olan arazinin Ermenilere verildiği ve her ne suretle olursa olsun kendilerine mevcut olan Şark-i Anadolu'nun yakında işgal edileceğini her tarafa işittirmeye ve bize karşı tamamen muhallisim ve tehditkar bir zaiyyat almaya kadar vardı. Bir taraftan da seferberlik yaptığı ve hududlarımız civarında kıta'atını cemi ve tahşit etmekte olduğu haberleri alındı.

Bu haller her tarafta İslamların heyecan ve galeyanı mücib oldu. Hududların tecavüzünden mesuniyetini temin efkarı umumiyeyi teskin ve Ermeniler içerisinde kalan dindaşlarımızın ve tebabımızın hukuk ve hayatını muhafaza etmek üzere On Beşinci Türk Kolordusunun 8 Haziran-36 da seferberliği ilan olundu. Kıta'atın hududlarda tahşidine başlandı.

Ve şark cebhesi teşkil etti. Bununla beraber istiklali ilk defa olarak tarafımızdan tanınmış olan Ermenilere karşı bir tecavüzde bulunmak kattiyen arzu edilmediği işgal ve idareleri altında bulunan mıntıkadaki İslamlara yapılan mezalime nihayet verilmesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Ermenilerle hemen niyet ve samimiyete müstenid bir anlaşmaya ve yekdiğeriyle pek ziyade alakadar iki komşu hükümet olması dolayısıyla dostane münasebet tesis etmeyi istediği hakkında gerek Şark Cebhesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa ve gerekse Moskova'ya gitmek üzere uzman Şark Cebhesi Karargahında bulunan Harbiye vekili Bekir Sami Bey taraflarından Taşnak Hükümeti'ne mektuplar yazıldı ise de Taşnak Hükümeti bunlara muhalif cevaplar vermekle de kalamayarak memleket içersinde bulunan İslamlar aleyhindeki mezalim ve fecayianı tesdit ve tezyit etti.

Bilhassa 18, 20-Haziran- 36 da Zeng-i Bazar Iğdır, Bardiz Oltu mıntıklarındaki İslamlara yapılan taarruzlarla akıtılan masum kanları Taşnak Hükümeti'nin bizimle anlaşmaya katiyen yanaşmayarak hareket hasımanesine devam edeceğini açıktan açığa gösterdi.

Taşnakların bu şımarıklıklarına mukabele bilmisl olmak üzere hareketi askeriye icrasına karar verildiği bir sırada Ermenilerle aramızdaki mesailik haline tevasid edileceği hakkında Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından gönderilen mektup alınmış olduğundan Ankara hükümetince hareket tehir edilerek anlaşılmak ve beyhude kan dökmeye meydan vermemek üzere muhabere-i siyasiyeye girişildi.⁵⁷

1.31. Tarihte Kars ve Etrafi 30

1.31.1. 336 Kars Harekâtı

Maalesef Taşnak Hükümeti bu husustata vaki olan teşebbüs ve müracaatları hiç nazar-ı dikkate almadı ve bildiğinden şaşmadı ve cürretini arttırarak Bardiz ve Oltu mıntıklarındaki kıta'atımıza da taarruzlara başladı bir müddet mevzi hareketla mukabele edilerek yine siyasi haberlerle dostane anlaşmak istenildiyse de Türk ordusunu artık felce uğramış zanneden Taşnaklar geceli gündüzlü taarruzlarına devam ettiklerinden Oltu mıntıkasında bir mukabil zırba ile bir alayları yarışan ve sekiz topları iğtinam olundu.

⁵⁷ Varlık, 3 Temmuz 1922, Sayı:63.

Şark Cebhesi kıta'atını Kısımkilisi kuvetini ve Bardız mintikasında toplanmış ve karargahta Bardız'a gelmiş bulunduğu 24 Eylül 36'da Bardız Cebhesin'de Taşnaklar umumi bir taarruzda bulundular. Ve Sabaha karşı baskın taarruzunda yaptıkları bu hareketle bidayetde mevazimizin bir kısmını ele geçirdiler ise de gösterilen mukavemet ve yapılan mukabil taarruzlarla Taşnakları ikamete uğratıldı. Ve işgal olunan mevziler istirdat olunup maktüller üzerindeki vesaikten bu taarruz hedefinin Erzurum olduğu anlaşıldı. Bu hareket ve vaziyet karşısında daha ziyade sükut edilemedi. Taşnakların zulm ve isafatı altında ezilmekte olan İslamlardan sağ kalanları kurtarmak ve coşan Taşnak fikirlerini itidale getirmek için mukabil harekata geçmekten başka çare kalmadı. Şark Cebhesi 28 Eylül 36'dan itibaren hareketi taarruziyeye başladı. 28 Eylül 36'dan sabahı muhtelif istikametlerden ilerleyen kıta'atımızın suretleri karşısında Taşnak kuvvetleri hemen hiçbir yerde esaslı bir mukavemet gösteremeyerek çekildiler. Merkezdeki Kısımkilisi 28- 29 eylül gecesini Kızılkilise, Handere şark sırtları Hüseyin Ağa Bordağı Tomru Dağı Başköy hattında geçirdi bu gün beş top iki makineli tüfenk iğtinam olundu.

29 eylül sabahı Sarıkamış'a girildi. Kıta'at Ziyaret Dağı- Tilki Tepesi- Yolgeçmez- Katranlı- Bezirgan Geçiti, Zillice hattına kadar ileri sürüldü Taşnaklar Yeniselim- Bayburt – Eskiğazi hattına çekildiler. 30 eylülde Merdenek dahi tarafımızdan işgal olundu. Bu vaziyette hareket tevkif edildi. Zan edilmişti ki şamar Taşnakları kaç aydır yazdığımız nazikâne ve dostane mektuplara artık aynı cevaba sevk eder halbuki 13 Teşrin-i evvele kadar ufak tefek keşif kolları müsadematını yapmakla beraber 14 Teşrin-i evvel sabahı Taşnaklar Kısımkilise'leriyle Bayburt – Taygun hattından ve aynı zamanda bütün cebhede taarruza geçtiler. Fakat her taraftan güzel bir dayak yiyerek eski mevzilerinde dahi tutunamayarak Kars Kalesi arazi hariciyesine çekildiler.

Artık günah bizden gitmiştir. 29 Teşrin-i evvelde kuvvetlerimizin bir kısmı Yahniler, Vezinköy -Kursak Kaya... bir kısmı Mağaracık, Üçler , Akbaba Tepeleri ve bir kısmı da vilayet-i Kars Güneydağı – Büyüktepe- Çığırğan sırtları hattını seri bir zırba ile işgal etmiş bulunuyordu. 30 Teşrin i evvel sabahı her cephedeki kıta'atın başlayan müşterek taarruzları ve cenahlardan yapılan kuşatma hareketinin tesiri karşısında Taşnaklar hiçbir yerde ciddi bir mukavemet göstermeyerek çekilmeye başladılar. Yapmak istedikleri her bir hareket ve teşebbüs bir şaşkınlıkla başlıyor ve bi'l netice itaata mahkum oluyordu.

Kıta'atımız pek hafif muharebelerle ve adeta yürüyüş suretiyle hareketlarına devam etti ve o günün zeval vaktinde Kars tamamen işgal edilerek Kars Kalesi ve umumi cephe kumandanı dahil olmak üzere üç general, muhtelif rütbede 103 zabıt ve 1150 nefer emir alındı. Karsla Gümrü arasındaki demiryolu ve diğer hudut muvasalanın kıtaya memur edilmiş olan kıta'at vazifesini noksan yapmamış ve bu istikametleri boş bırakmış olsa idi taşnakların tek mil kuvvetler ve zırhlı trenleri tamamen esir edilmiş olacaktı.

31.10.-36 da Kabak Tepe-Gedik, Satılmış hattındaki Taşnakların demdar kuvvetleri tart olundu.3.11.26' da Kısımkilise ile Kars'dan ileri harekate başlandı ve Görhana –Gölviran – Parnaz hattı tutuldu.

3.1.36'da Kara Kuzu geçit hattındaki kuvvetlere taarruz ve bu hat işgal olundu. Taşnak kuvvetleri Kızılçakçak sırtlarına çekildi.

6.11. sabahı Taşnakların mütareke ve sulh teklifini havi mektupları alındı. Arpaçayı garbındaki araziyi ve Gümrü'nün tahliyesi ile Taşnak kıta'atı Arpaçayı'nın 15 km şarkınama çekildi.

1.31.2. Kars Nasıl Zabt Edildi

Bu sayımızda (Tarihte Kars ve Etrafı) tefrikamız bitiyor. Ancak Kars'ın 336 da nasıl zabt edildiği hakkında ara sıra tarihte ve risalelerde görülen yazıların hakikatten uzak olması milli istiklal mücadelelerinin en mühim ve şerefli muhakalarından? birini teşkil eden bu zabtı efkar-ı umumiye karşısında karanlıkta bırakmıştır. ⁵⁸

1.32. Kars ve etrafı 31

1.32.1. 336 Kars Harekâtı

Kıta'atımız takip ve harp etmedi Arpaçay'ına kadar olan mıntıkayı ve Gümrü'yü sulhen işgal etti. 8 Teşrin-i sanide hariciye vekaletimizin mütareke mevadını havi notası Taşnak Hükümetine verildi. Ve verilen mühlet zarfında muvaffak bir cevap alamamadığı takdirde harekâta devam olunacağı bildirildi. Tevdi edilen notaya muvaffak bir cevap gelmediği gibi

⁵⁸ Varlık, 17 Temmuz 1922, Sayı:66.

Cacur mıntıkasına ileri kıta'atımıza taarruz ve bazı zayıf kıtalarımızı esir ettiklerinden 11-11 den itibaren Arpaçay'ı şarkında bazı mevaki işgal olundu. 14-11 de Taşnak Kısımkilise'nin bulunduğu Golgat, Çıraklı, Kepenekler, Cacur Arihavali hattına taarruz edildi. Ve o gün zevale kadar yapılan muharebelerle kıta'atımız Sarıbar, Güllübulak mıntıkasını işgal etti.

Erivan istikameti artık açılmıştı. Taşnaklar hiçbir ümit ve mukavemet imkanı kalmadığından mütareke şartını kabul ve icra edeceklerini 17 Teşrin-i sanide tarafımıza tebliğ ettiler. Türkiye Büyük Millet Maclisi Hükümeti Ermenistan'a karşı tecavüzlü bir siyaset takip etmeyip harekata başlamadan evvel bildirdiği ve her türlü fırsat elde iken dahi tekrar ettiği vechle Ermenilerle mesahane bir münasebet tesisini arzu ettikten derhal hareketi tevkif ederek müzakerat-ı sulhuyiye girişildi. Ve 2-3 Kanun-i evvel 36 gecesı Gümrü'de terkin murahhısları arasında musalahan* imzalanarak harbe hitam verildi. Ve Ermenistan'la aramızda el- yevm mevcut olan hudut tahdit edildi.

Bilahere Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin teşvikiyle münasebetimiz daha samimi bir şekilde girdi. 16 Mart 337 senesinde Rusya Şuralar Hükümetiyle akd olunan Moskova Muahedenamesi ve Rusya Türkiye ve Kafkas hükümetleriyle 13 Teirin-i evvel 337 de yapılan Kars Konferansı'yla Kars mülhakatının anavatana iltihakı teyid ve tasdik olunarak bu hükümetler arasında münasebet pek dostane ve sağlam esaslara istinat ettirildi.

Bu suretle, senelerden beri yurdunu evini ve hiçbir şeyine sahip çıkamayan perişan bir halde ötede beride dolaşan ve bu yüzden açlıktan pek çoklarını gayb eden biçare halkta huzur ve rahata kavuştu.

Şark hükümetleri arasında tesis eden bu münasebetin ve muahedenin ilelebet payidar ve bu sayade bütün şark milletlerinin büyük bir terakki ve inkişafı mezhur olmasını temenni ederek tarihte Kars ve etrafı tefrikamıza hitam veriyoruz.

1.32.2. 336 da Kars'ın zabtı

Tarihte Kars ve etrafı tefrikası; herkesin anlayabilmesi için askeri bir bakışla değil umumi bir tarih gibi yazılmıştı. Ve Kars'ın 334 ve 336 senelerinde nasıl zabt edildiği hakkında teferruatlı girişilmemişti. Resmi vesa'ik ile yani verilen emirler ve alınan raporlarla muhtelif

kıt'alar tarafından görülen işler teferruatla yazılarak ve münakaşa olunarak tarihi harp tozunda münasip zamanda alakadar zatlar veya makamlar tarafından neşir olunması tabii ise de bilhassa 336 senesinde Kars'ın zabtı hakkında bazı gazete ve risalelerde pek yanlış 5 Teşrin-i Sani 337 tarihli Tavhid-i Efkar, Anadolu Hediyesi, Gümrü 3-337 sene-i maliyesine Mahsus milli efsal sahife 176 veya eksik yazılar görüldüğünden vesaiten istinaden tefrikamıza 336 da Kars'ın nasıl zabt edildiğini derc etmeyi vazife bildik.

19 Teşrin-i evvel 36 da Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Kars mevzilerini taarruza en müsait olan ve Taşnak kuvvetlerinden iki kilometre mesafede ve Kars Kalesi'nin on yedi kilometre kadar cenub-u garbisinde (Beş Kayatepesi) nde fırka kumandanlarıyla Erkan-ı Harb zabitlerini topladı.

Maiyet kumandanları araziye ve Kars hakimiyetiyeni gördüklerinden arazide aynı düşmana karşı idare ettiği 334 hareketi ve görülmeyen tahkimat ve arazi kısımları hakkında esaslı malumat vererek Kars'ın en kolay tarzda nasıl zabt edilebileceğini ve her fırkanın işgal edeceği mıntıkaları ve Kars'ı zabt için nerelere hücum edeceklerini, arazi parçalarını göstererek anlattı. Bugün düşmanın vaziyeti tarassud edilerek esaslı keşifte yapıldı.⁵⁹

1.33. Kars Konferansı

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Kars Konferansı'nın toplanması ile ilgili olarak Sovyet Gürcistan'ın Hariciye Halk Komiseri Yoldaş Svanidze ile Ermenistan Halk Komiseri Yoldaş Maravyan'a 31 Ağustos 1921 tarihli birer cevabi telgraf göndermiştir. Yusuf Kemal Bey telgrafında konferansın toplanması için Türkiye'ce Kars şehrinin uygun görüldüğünü ifade etmiştir; konferansa katılacak Türk delegelerin isimlerini verdikten sonra, hükümetler arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirecek ve bütün şarkın istikbaline büyük tesirler yapacak olan konferansın bir an önce toplanmasına arzu ettiklerini ifade etmiştir.

Yusuf Kemal Bey, Konferansın eylül ayının son haftasında toplanmasını teklif etmiş, Sovyet Gürcistan'ına çektiği telgrafta ; Ankara Hükümeti'nin iyi hatıralar beslediği Sovyet Rusya'nın eski Ankara Sefiri Yoldaş Polikarp Gurgenoviç Medivani'yi Gürcü Heyeti başkanı

⁵⁹ Varlık, 17 Temmuz 1922 Sayı:66.

olarak görmek istediklerini belirtmiştir. Sovyet Ermenistan'a çektiği telgrafta da; geçmişte iki taraf ahalsinin istilacı devletler ile tutuşturulan kavgaları ebedi unutarak tam bir anlaşma ve dostluk içinde yaşaması hakkında Ermenistan Hariciye Komiseri Yoldaş Marovyan'ın düşüncelerine aynen katıldıklarını ifade etmiştir.⁶⁰

Kars'ta yakında bir konferans toplanacağını okurlarına duyuran Varlık Gazetesi , konu ile ilgili olarak şunları yazmıştır. ‘‘ Cenubi Kafkas Cumhuriyetleriyle alakası olan maddelerin bu cumhuriyetlerle de ayrı ayrı teyidi Moskova Muahedesi'nin 15. Maddesinde Türkiye ve Sovyet Rusya tarafından kabul edilmiştir. Bu suretle Türkiye ile Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki dostluğu bir kat daha kuvvetlendirmek maksadıyla Sovyet Rusya'nın katılımı ile Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan murahhas heyetleri arasında Kars'ta bir konferans yapılması kararlaştırılmıştır. Türk murahhas heyeti şu kimselerden oluşuyor:

Baş murahhas: Şark Cephesi Kumandanı ve Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Mebusu Kazım Karabekir Paşa Hazretleri.

Murahhaslar: Büyük Millet Meclisi'nde Burdur Mebusu Veli Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey, Şarki Anadolu Demiryolları İnşaat Baş Mühendisi ve evvelki Nafia Müsteşarı Muhtar Bey.

Müşavirler: Mebus Edip Bey, Reji Umumi Müfettişi Muvaffak Bey, Şark Cephesi Erkan-ı Harbiye Reisi Kadri Bey, Erkan-ı Harp Binbaşı Veysel ve Talat Beyler.

Kâtipler: Hariciye memurlarından Zühtü, Osman, Yüzbaşı Nazmi ve Selahattin Beyler.⁶¹

Kars'ta bir konferansın toplanması kararlaştırıldıktan sonra anlaşmayı imzalayacak devletlerin murahhasları Kars'a gelmeye başlamışlardır.

Türk Heyeti özel bir trenle Kars'a gelmiş, heyetin gelişi münasebeti ile Kars istasyonu Türk bayrakları ile ve defne dalları ile donatılmıştır.

İstasyon'da gelecek heyet için büyük taklar yapılmış; Heyet bu takların altında Reşit Paşa, Mutasarrıf Vekili, Azerbaycan Kars Konsolosu Hacı İslam Beyli ve maiyeti ile mülki ve askeri memurlar, esnaf locaları, belediye reisi, mektepler, askerler ve Kuva-yı Milliye Marşı çalan bir

⁶⁰ Varlık, 8 Eylül 1921, Sayı:2.

⁶¹ Varlık, 25 Ağustos 1921, Sayı:1.

bando tarafından karşılanmıştır. Türk Heyeti kendilerini karşılayanlarla kucaklaşlıktan sonra otomobillere binerek kendileri için hazırlanan binalara geçmişlerdir. Heyetin geçtiğı yol üzerinde bütün evler bayraklarla donatılmış ve bütün şehir halkı sokaklara dökülmüştür.⁶²

Kars Konferansı'na iştirak edecek Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan murahhas heyetleri memur ve müstahdemleriyle 150 kişiyi geçen bir grup halinde 26 Eylül saat 11.30'da özel bir trenle Tiflis'ten Kars'a gelmişler ve mevcut dostluk ve samimiyete layık bir törenle karşılanmışlardır. Sovyet heyetlerinin gelmesi münasebeti ile istasyon Türk ve Sovyet bayrakları ile süslenmiş, Sovyet heyetleri istasyondan konferans binasına kadar iki taraflı dizilen askeri kıtalar ve halk tarafından selamlanmışdır. Heyetlerin ziyaret ve istirahatlarından sonra aynı gün saat 7.30'da Kars Konferansı Ordu Caddesi'nde daha önceden konferans için hazırlanmış binada törenle açılmıştır.

Heyetler, teşrifatçıların yardımı ile müzakere salonuna girmişler ve Türk Heyeti Başkanı Kazım Karabekir Paşa başkanlığında ilk celse açılmış; daha sonra Kazım Karabekir Paşa, Rus ve Kafkas Reisleri birer konuşma yapmışlardır.

Kars'a gelen Rus Heyeti Reisi Yoldaş Ganetzky, Azerbaycan Heyeti Reisi Yoldaş Behbud Şahantinski, Gürcistan Heyeti Reisi Harbiye ve Dâhiliye Komiseri Yoldaş İlyava, Hariciye Komiseri Yoldaş Svanidze, Ermenistan Heyeti Başkanı Yoldaş Maravyan, Dâhiliye Komiseri Bagos Makinziyan ve heyetleri şerefine gece şenlikler yapılmış, halk beraberinde mızıka olduğu halde heyetlere tahsis edilen binalara giderek, bunları tebrik etmişlerdir.⁶³

Birkaç güne kadar gelmesini beklediğimiz Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Murahhas Heyetleri ile Türkiye Heyeti arasında Kars Konferansı başlayacak. Şarkta kurulan ve her gün biraz daha kuvvetlenen ve samimiyet alan Türkiye- Sovyetler münasebeti hakkın zulme karşı kazandığı büyük Sakarya Zaferi günlerinde yeni bir tesanüd kudreti göstermekle bahtiyar oluyor. Hayatta menfaatte müşterek ve samimi olan bu dostluk şarkın kurtuluş ve istiklali içinde şüphesiz ki en tabii ve kuvveti bir emel olarak kalacaktır.

Bu itibar ile Kars Konferansı şimdiye kadar batıda Avrupa'da masum milletlerin mukadderatı aleyhinde haksız ve insafsız çıkarılan tuzaklardan büsbütün başka ve temeli hak ve

⁶² Varlık, 22 Eylül 1921, Sayı:4.

⁶³ Varlık, 22 Eylül 1921, Sayı:4.

adalet olduğu için kıymetçe onlardan çok büyük ve çok yüksektir. Müzakerelerin göstereceği istikamet hemen belli gibidir. Şarkın mukadderatını dostluk ve kardeşliği menfaat esaslarında birleştiren ve her millet için kendi mukadderatını serbestçe vermek hakkını kabul eden, Türkiye-Sovyet Rusya Antlaşması sekiz ay evvel Moskova’da akd edildiği zaman Türkiye- Rusya arasında köprü teşkil eden ve Kafkasya’daki Sovyet Cumhuriyetlerinin de alakadar olduğu bir takım kararlar ittihaz olmuştu

Bu kararlar Kafkas Cumhuriyetleri’nin kendi sınırları içindeki hâkimiyet ve istiklal haklarına riayeti temin ettiği gibi kendi lehlerine Türkler tarafından yapılan bazı fedakârlıklarla Şark’ta hakiki sulh hududunu da kurdu. Bu suretle Avrupa emperyalistliğinin tahrik ve teşvikleri ile şarkın sükûn ve emniyeti zararına olarak haksız ve sebepsiz devam ettirilen gayi tabii ve hayali iddialar, teşebbüslerde nihayet bulmuş oldu.

Moskova Antlaşması ile Kafkasya’da kati şeklini bulmuş olan emin, sakin ve müsterih vaziyet ihtimal bazı müteferrik hususi meselelerle birlikte yakında başlatacak olan Kars Konferansı’nda Türkiye ile Cenubi Kafkas Cumhuriyetleri arasında hayat ve menfaat rabitalarının ne kadar yakın ve kuvvetli bulunduğunu bilerek samimi düşünerek başlayacak olan bu müzakerelerin muvaffakiyete ereceğine, şüphe yoktur. Batı Anadolu’da emperyalizmi kahretmeğe devam eden zaferlerimiz diyebiliriz ki şarkın yeni muvaffakiyetleri ile tetevvüc ediyor.⁶⁴

26 Eylül 1921 akşamı Kars’ta başlayan konferansın açılışında Kazım Karabekir Paşa, Ermenistan Hariciye Komiseri Yoldaş Maravyan ve Rus delegesi Yoldaş Ganetzky tarafından birer konuşma yapılmıştır.

Kazım Karabekir Paşa nutkunda: Türk milletinin kapitalist ve emperyalistler tarafından kendisine dayatılan Sevr Muahedesi’ni tanımadığını ve yeni bir hükümet kurarak Milli Mücadelesi’ni başlattığını ifade etmiştir.” Garbın zulmüne, bu suretle var kuvvetiyle göğüs geren Türk milleti, yüzünü şarka çevirdiği zaman karşısında muazzam bir inkılabın alem şümül hareketiyle galetan eden Şuralar Rusyası’nı gördü, ona dest-i muhadetini uzattı ve onunla el ele

⁶⁴ Varlık, 22 Eylül 1921, Sayı:4.

şarkın halas refahını, muhadenet ve uhuvvetine hizmet etmek için ahdedti ‘’ diyen Kazım Karabekir Paşa Kars Antlaşması’nın iki taraf için muvaffakiyetle bitmesini temin etmiştir. ⁶⁵

Rus delegesi Yoldaş Ganetzky, iki tarafın aralarında esaslı bir sulh yapmak için bir araya geldiklerini belirtmiş ve emperyalistlerin dünyayı kan gölüne çevirdiklerinden bahsederek bütün dünyada emperyalizme karşı hareketlerin başladığını söylemiştir.

‘’ Türk milleti bu mücadelede mühim bir rol oynamaktadır’’ diyen Ganetzky, Türk milletinin emperyalistlere ve Yunanistan’a karşı olan mücadelesinde, onu desteklediklerini ve olayları çok yakından takip ettiklerini ifade etmiştir. Kars Konferansı’nın toplanmasının dünyaya karşı bir birlik ve beraberlik mesajı olduğunu ifade eden Ganetzky; ‘’Kahraman Türk Milleti ve Ermeni milleti bütün cihana yalnız söz ile değil fiiliyat ile ispat ve izhar edeceklerdir ki; bunları yekdiğerinden ayıran kin ve husumeti ilelebed red ve terk eylemişlerdi’’ demiştir.

‘!’Burada ictimai edenler pazarlık maksadıyla toplanmış birtakım düşmanlar olmayıp bilakis sulh ve müsalemet ve uhuvvet üzere yaşamaya, kendi memleketlerinin saadet-i hali yekdiğerine mütekebilen muavenette bulunmak için yan yana sakinane bir surette çalışmaya arzulu komşu milletlerden mürekkeptir’’ diyen Ganetzky, huzurun ve barışın ancak birlikte olacağını ifade etmiştir. ⁶⁶

Ermenistan Hariciye Komiseri Yoldaş Maravyan ise, Kars’ta düşmanlık duygularıyla gelmediklerini söylemiş ve geçmişten gelen meseleleri tekrar gündeme getirme niyetinde olmadıklarını belirtmiştir. Türk milletinin yaptığı bağımsızlık mücadelesini büyük bir hayranlıkla takip ettiklerini söyleyen Mravyan, vatani müdafaa için ayaklanan bu milletin mutlaka galip geleceğinden bahsetmiştir. Rusya’nın Bolşevik devrimi ile emperyalistlerin oyunlarını boşa çıkardığını söyleyen Ermenistan Hariciye Komiseri, bunun Türk milleti için bir örnek olduğunu belirtmiş, Kars Konferansı’nın Türk milleti ile dostluk ve kadeşlik itilafı akdi için sağlam bir temel olduğunu belirtmiştir. ⁶⁷

Konferansın çok olumlu bir havada geçtiğini ifade eden Varlık Gazetesi, 26 Eylül akşamı başlayan konferansın faaliyetleri ile ilgili şunları yazmıştı: ‘’ 26 Eylül’de kurulan ilk celsede hudud ve iktisad komiserlikleri ayrıldı. Gündüzleri bu hususi komisyonların mesaisi

⁶⁵ Varlık, 6 Ekim 1921, Sayı:6.

⁶⁶ Varlık, 6 Ekim 1921, Sayı:6.

⁶⁷ Varlık, 20 Ekim 1921, Sayı:8.

devam ediyor. Konferans'ta Kafkas Cumhuriyetleri namına Rus Heyeti Reisi Yoldaş Ganetzky söz söylüyordu. 27- 28 Eylül akşamları akd edilen 2. ve 3. umumi celselerde Türkiye ve Cenubi Kafkas Cumhuriyetleri arasında başlayacak muahedelerin hududlara ait maddeleri tamamıyla kararlaştırıldı ve Moskova Muahedesiyle tespit edilmiş olan şimdiki hudud aynıyla kabul olundu. Müzakereler gayet dostane ve pek samimi cereyan ediyor. Konferans bundan sonraki celselerde iktisadi meselelerin teferruatının tespiti ile iştilgal edecekti. Ümit edildiği gibi iki tarafın birbirine karşı beslediği güzel niyetler ve derin duygularla müzakerelerin pek yakında bitmesi beklenebilir” .⁶⁸

Türkiye ve Kafkas Hükümetleri arasında yapılan görüşmelerin sonunda 13 Ekim 1921'de Kars Muahedesi imzalanmıştır.⁶⁹

Kars Muahedesi'nin maddeleri şöyledir:

Madde 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Cumhuriyet Hükümetleri elveym akit hükümetler arazisinde evvelce Hâkimiyet haklarını istimal etmiş bulunan hükümetler arasında ve zikri geçen araziye müteallik olarak akd edilmiş olan muahedeler ile Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetlerine müteallik olarak üç devlet ve mün'akit muahedeleri mefsub ve keenlemyekün addederler. Şurası musarrahtır ki 16 Mart 1337-1921 tarihinde Moskova'da akd edilmiş olan Türk-Rus Muahedenamesi işbu madde müeddasına bir istisna teşkil eder.

Madde 2: Akit hükümetlerden her biri diğer tarafa cebren kabul ettirilmek istenecek bir sulh muahedenamesini ve hiçbir beynelmilel senedi tanımamak hususunda müttefiktirler.

Bu itilaf mucibince Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şurular Cumhuriyetleri Hükümetleri Türkiye'ye müteallik olup da elveym Büyük Millet Meclisi'ce temsil edilmekte bulunan Türkiye Milli Hükümeti'nin tanımadığı hiçbir beynelmilel senedi tanımamayı kabul ederler. Bu muahededeki Türkiye tabirinden 28 Kanun-i Sani 1336-1920 tarihinde İstanbul Meclis-i Meb'usan'ı tarafından yapılp ilan ve bütün hükümetlerle matbuata tebliğ edilen Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği anlaşılır.

⁶⁸ Varlık, 29 Eylül 1921, Sayı:5.

⁶⁹ Varlık, 14 Ekim 1921, Sayı:7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti dahi, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a müteallik olup da elveym Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Şuralarınca temsil edilmekte olan bu memleketler hükümetlerince tanınmayan hiçbir beynelmilel senedi tanımamayı kabul eder.

Madde 3: Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyetleri Hükümetleri kapitülasyonların bütün memleketlerin milli neşvünemalarının hürriyet ve inkişafıyla ve keza hükümranlık hukuklarının tatbik ve icrasındaki tamamiyetle telifi gayr-i kabil olduğunu kabul ederek kapitülasyonlarla bir münasebet ve alakası olan her hak ve hizmet ve hareketin Türkiye'de mer'iyül-rica olmasını mefsuh ve keenlemyekün addederler.

Madde 4: Türkiye'nin Şark-ı şimali hududu (Rusya Erkan-ı Harbiyesi'nin 210.000 verst mikyasında haritasına nazaran) Karadeniz sahilindeki Sarp köyünden başlayan Hedismena Dağı'ndan ve Şavşat Dağları hattı taksim-i miyahından, (Kanlıdağdan geçen ve Ardahan ve Kars Sancaklarının eski şimal hudud-ı idarisi ile Arpaçay ve Nijni Karasu- Aşağı Karasu mansıbına kadar (Aras)Nehri talveklerini takip eden hattır.

(Hududun tafsilatı ve ona müteallik mes'eleler için meltuf ve iki taraf murahhasları tarafından imza edilmiş olan zeyil : 1. ve 2. haritaya müracat olunacaktır. Muahedenin metni ile harita arasında mübayenet olursa muahede metni tercih olunur.)

Hududun arazi üzerindeki tayini, tafsilatının tesbiti, hudud kulelerinin Sovyetler Fedarif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti'nin Mümessilinin de iştirakıyla müsavi miktarda azalardan mürekkep bir muhtelif tahdit komisyonuna tevdi olunacaktır. (Hududun tafsilatından bahseden 1. zeyilde hududun (Hozapın) gölünü ikiye ayırdıktan sonra 7580 yahut 7560 rakımlı dağa, oradan Göl Dağı'na 9152 ve Üçler Tepe 9873 Dağı'na Gürcistan hududunun bittiği ve Ermenistan hududunun başladığı, (Ermenistan hududunun mufasallan tarifinden sonra) daima Arpaçay'ı talvekinin takip ederek Aras Nehrine vardığı ve Urmiye köyünde Ermeni hududu biterek bu köyden itibaren Azerbaycan hududunun başladığı) tasrif edilmiştir.

Madde 5: Türkiye Hükümeti'yle Ermenistan ve Azerbaycan Şuralar Hükümeti Nahçıvan mıntıkasının bu muahedeye merbut 3 numaralı melfufunda muayyen hudutlar içinde ve Azerbaycan'ın himayesi altında muhtar bir arazi olduğu hususunda müttefiktirler.

Madde 6: Türkiye aşağıdaki şartlarla Batum limanı ve şehri il bu muahedenin 4. Maddesinde musarrah hududun şimalinde kalan ve Batum kazası aksamından olan arazinin hakimiyet hakkını Gürcistan'a terk etmeye razı olur.1) Bu madde tayin edilen yerlerin ahali her cemaatin harsi ve dini haklarının zıman altına alan ve kendilerine bu arazide ahalinin isteği idare usulünü vaz'a imkan bırakan mevzii ve idari geniş bir muhtariyetten müstefid olacaktır.2) Türkiye'ye Batum limanı vasıtasıyla vaki olacak ihracat ve ithalattan her nevi emtea ve bütün mevat için gümrüksüz, hiçbir maniasız ve her hak ve resimden ari serbest transit ve Batum limanından hususi masrafsız ve ücretsiz istifade hakkı temin olunur. Bu muahedenin imzasını müteakip bu maddenin tatbiki için alakadar taraflar mümessillerinden mürekkep bir komisyon teşkil olunacaktır.

Madde 7: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Ermenistan Şuralar Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti muhtelif bir komisyonca bu hususta tespit edilecek olan nizam-ı rüsumiye inzibatiye ve sıhhiye-i istisnaiyeye riayet şartıyla mücavir mıntıklarakinlerine hududu geçmek hususunda kolaylık gösterilmesini taahhüt ederler.

Madde 8: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Şuralar Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti iki memleketin hududa mücavir arazisi ahalisinin hududun diğer cihetinde yaz ve kış mer'alarından istifade hususundaki ihtiyacını nazar-ı dikkate alarak bu ahaliye hayvanlarını hududu geçirmek ve mudat meralardan istifade etmek hakkını bahşederler.

Madde 9: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle Gürcistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti, Hükümeti her milletin ticari münalakatına Boğazların açılması ve serbest mürununu temin için akit hükümetler Karadeniz'de Boğazların beynelmilel nizamatını kat'i tayinini sahil devletler hükümetlerinin murahaslarından mürekkep olarak bilahire teşekküs edecek bir konferansa tevdi eylemek, bu konferansın vereceği kararların Türkiye'nin hakimiyet-i mutlakasına ve Türkiye ile payitahtı olan İstanbul'un emniyetine hanel getirmemesi hususunda ittifak ederler.

Madde 10: Akit hükümetler kendi ülkelerinden diğer hükümet tarafının veyahut diğer tarafın arazisinden bir kısmının hükümetin sıfatını haiz olmak iddasında bulunan teşkilat ve tecemmüatı ve keza diğer taraf aleyhinde mücadele maksadını haiz tecemmüatın ikametini asla kabul etmemeyi taahhüt ederler. Şurası da musarrahtır ki bu madde bahsolunan Türk arazisinden

maksat, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin doğrudan doğruya mülki ve askeri idaresi altında bulunan arazidir.

Madde 11: Akit hükümetlerden diğer taraf arazisinde ikamet eden tebaası ikamet ettiği memleketin kanunlarından sudur eden hukuk ve ahkam-ı esasi üzerine muamele görecektir. Ancak müdafaa-i milliye ye taallük eden ahkam ve hukuk müstesna olup bu hususta muaf tutulacaktır. Bu tebaa karşılıklı aile hukuku ve ehliyet-i hukukiyeye müteallik mes'elelerden keza bu maddede istisna teşkil ederler.

Bunlar hususi bir itilaf tahrikiyle hallonunacaktır.

Madde 12: Akit hükümetler birbirinin arazisinde ikamet eden tebaasının en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesini tatbik edeceklerdir. Bu maddede Türkiye'nin müttefiki olan Müslüman devletler teb'asiyle Şuralar Cumhuriyeti ait hukuk asla tatbik olunmayacaktır.

Madde 13: 1918 senesinden evvel Rusya aksamından olan ve üzerinde Türkiye'nin hakimiyeti tatbik olunan arazi ahali Türkiye tabiiyetinden çıkmak istedikleri taktirde serbestçe Türkiye'yi terk edebilecekler ve bütün servet ve eşyalarını beraberlerinde götürmek hakkına mazhar olacaklardır.

Madde 14: Akit hükümetler bu muahedenin imzasından itibaren altı ay içinde(1918-1920) muharebeleri mültecileri hakkında hususi itilaf akdini taahhüt ederler.

Madde 15: Akit hükümetlerden her biri bu muahedenamenin imzasını müteakip Kafkas cephesinde harp neticesi olarak ika olunan cinayet ve cunhalar hakkında diğer taraf tebaasına mahsus olmak üzere bir aff-ı umumi ilanını taahhüt ederler.

Madde 16. Akit hükümetler bu muahedenamenin imzasından itibaren iki ay içinde akit hükümetlerden birinin arazisinde bulunan eski askeri ve sivil esirleri karşılıklı iadeye muvafakat ederler.

Madde 17: Memleketleri arasındaki münasebetlerin kesilmemesini temin hususunda akit hükümetler bu memleketler arasındaki demiryolu, telgraf münakalat vesairenin mühim olan sür'atle ilmal ve devamını, keza hiçbir maniasız eşhas ve emtanın serbest transitini temin için müttefikane lazım olan tedbirlerin kaffesini almayı taahhüt ederler. Şu şartla ki bu gibi emtea

duhul ve hurucu hakkında akid memleketlerin her birine bu babda cari usullerin kâffesi tamamı tamamına tatbik olunacaktır.

Madde 18: Akit hükümetler arasındaki dostane münasebetlerin teyidine muktezi, iktisadi, mali vesair mesailin tanzimi ve ticari rabıtların tensiki maksadıyla bu muahedenamenin imzasını müteakip alakadar memleketler mümesillerinden mürekkep bir komisyon Tiflis'te toplanacaktır.

Madde 19: Akit hükümetler bu muahedenamenin imzasından itibaren üç ay zarfında konsolosluk mukavelesi akdeylemeyi taahhüt ederler.

Madde 20: Türkiye ve Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında akdedilmiş olan bu muahede tatbik olunacaktır. Tat bıknamelerin teatisi en kısa zamanda Erivan'da icra edilecektir. Muahedenin imzasını müteakip mevki-i mer'iyete konulacak olan 6, 14, 15, 16, 19'ncu maddeler müstesna olmak üzere bu muahede tatbiknamelerin teatisinden itibaren mer'i olacaktır.⁷⁰

26 Eylül'de başlayan konferans, 13 Ekim 1921 Perşembe günü saat 14: 00'de imza edilmişti. 18 gün süren ve 6 celsede biten konferansın imza merasimi konferans için tahsis edilen binada merasimle yapılmıştır. İmza günü konferans binası Türk' Rus ve Kafkas Cumhuriyetlerinin bayrakları ile süslenmiş; Askeri İdadi Mektebinden bir müfreze, izci kıyafeti ve muhtelif sınıflara mensup kıtalar mızıklarıyla birlikte konferans binası civarında tespit edilen yerlerde sıralanmıştır.

Kars ahalisi de, bu törene büyük ilgi göstermiş ve konferans binası civarında kalabalıklar oluşmuştur. İmza merasiminin saat 14.00'de yapılması kararlaştırılmış törenden yarım saat önce mektep talebilerinden, halk ve askerden imza salonuna davet edilen zatlarla, Sovyet Rusya'nın Şark Vilayetleri Başşehbenderi Yoldaş Norman, Azerbaycan'ın Kars Başşehbenderi Yoldaş Hacı İslam Beyli, Ermenistan'ın Kars Mümessili Yoldaş Serkisyan ve Kars'ın askeri ve mülki erkânı, subay ve memurları müzakere ve imza masasının etrafında yerlerini almışlardı.

Saat 2'de imza merasimi Kars Kalesi'nden atılan toplar eşliğinde icra edilmiştir. İmza merasiminden sonra Kazım Karabekir Paşa ve Yoldaş Ganetzky tarafından birer konuşma yapılmış, akabinde herkes birbirini tebrik etmiştir. Daha sonra konferans binasının dışına çıkılmış

⁷⁰ Varlık, 14 Ekim 1921, Sayı:7.

ve dışarıda Kazım Karabekir'in, yetişmelerinde büyük emeği olan çocuklar tarafından idman hareketleri yapılmıştır. Bu hareketler yabancı heyetlerin büyük taktiri ile karşılanmıştır.

İmza merasiminden bir gün önce 12 Ekim çarşamba akşamında konferansın bitmesi münasebeti ile gelen misafirler şerefine bir ziyafet verilmiştir. Ziyafette murahhas heyetlerin yanı sıra Kars Mutasarrıf vekili İsmail Bey, Rüştü Paşa Emin Bey ve diğer bazı erkânla Sovyet Rusya'nın Türkiye Şark Vilayetleri Başşehbenderi Yoldaş Norman, Azerbaycan'ın Kars Şehbenderi Hacı İslam Beyli, Ermenistan'ın Kars temsilcisi Yoldaş Serkisyan ve bunların başkatipleride hazır bulunmuşlar, ziyafette Kazım Karabekir Paşa ile davetliler arasında samimi konuşmalar cereyan etmiştir.⁷¹

Gelen heyetler aynı gün saat 16.00'da Kars istasyonundan hareket etmişlerdir. Bu anlaşma Kafkas Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki istikbalde kurulması özlenen güzel münasebetlerin bütün esaslarını en samimi ve en kati bir dil ile tesbit etti. Kafkas Cumhuriyetleri'yle müstakbel hudutlarımız Kars Muahedemeleri'nde de Moskova Muahedemelerinde kararlaştırılan hududun, tamamıyla aynı olarak kabuk edilmiş olduğu gibi Gürcistan'a terk edilen Batum limanında haiz olduğumuz iktisadi ve ticari haklarda teyid edilmiştir.

Bunun gibi Acara İslam ahalisinin harsi ve dini haklarına taalluk eden ahkam dahi dost Gürcistan Cumhuriyeti tarafından büyük bir samimiyetle kabul edilerek ve ahkâmın Acarahlıları mesut edecek surette tatbik bulunacağına dair Gürcistan Muhterem Murahhası Yoldaş İlyavan'nın verdiği izahat murahhas heyetimiz tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır.

Zaten müstakbel münasebetlerini en samimi ve en mühibbane devam ettirmek iki tarafında hayati menfaatleri icabıdır. Gürcistan'ın Acara İslamları konusunda Türk efkâr-ı umumiyesini hiçbir ihtimalle rencide etmeyeceği aşikârdır.⁷²

Bu antlaşma ile Türklerle Ermeniler arasında tarihten gelen sorunların silindiğini yazan Varlık, Türkiye'nin Ermeni milletinin huzur ve saadeti için elinden gelen her şeyi yapacağını ifade etmiştir. Azerbaycan'la irken ve dinen mevcut olan bu yakınlığın bu anlaşma ile

⁷¹ Varlık, 20 Ekim 1921, Sayı:8.

⁷² Varlık, 14 Ekim 1921, Sayı:7.

resmileştirildiğini belirten gazete; Nahcivan'ın, Azerbaycan idaresinde muhtar bir cumhuriyet olarak varlığına devam edeceğini belirtmiştir.⁷³

Kars Antlaşmasınının 16. madde gereğince Erzurum'da bulunan Ermeni harp esirlerinin sevkine başlanmış ve 480 kişilik ilk kabile 14 Ekim 1921'de, Erkan-ı Umera ve zabıtlarından oluşan 110 kişilik ikinci kabile de 17 Ekim 1921'de Gümrü'de Ermenistan Hükümeti'ne teslim edilmiştir. İade edilen Ermeniler, Türkiye'de buldukları müddet içinde gördükleri iyi muameleden ötürü ilgili Türk makamlarına teşekkürlerini sunmuşlar ve yapılan iyilikleri hiçbir zaman unutmayacaklarını söylemişlerdir. Sovyet Ermenistan Hariciye Komiseri Yoldaş Maravyan da Ermeni esirleri hakkında gösterilen bu iyi muameleden ötürü Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya bir teşekkür mektubu yazmıştır. Ayrıca, Türkiye'de esir bulunan General Primof'da, Erzurum Garnizon komutanı Emin Bey'e bir mektup yazarak teşekkür etmiştir.⁷⁴

Yine Miralay Bels Tomoyon, Miralay Valyosef, Miralay Arzumanof, Miralay Avano, General Ararotof ve Ferik general Primof ve bunlara ilaveten 10 imzalı bir teşekkür mektubu da bu kono ile ilgili olarak Erzurum Kumandanlığı'na gönderilmiştir.

Varlık Gazetesi'nin teşekkür mektubuna yorumu: “ Avrupa'da Ermeni milletinin hakiki hayatından malumatı olmayan üç beş kişinin ne maksatla yaptıklarını bildiğimiz propagandalarını yalan çıkaran bu vesika hakikatın tecellisin en güzel vesiledir.”

Ermenistan'dan gelen bir kişinin, İstanbul'da çıkan Ermeni Çağadanart Gazetesin'ne yaptığı ve Kars Konferansı sırasında Kars'ın Ermenilere verilmesinin gündeme geldiği, ayrıca Rusya tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya Kafkasya'yı geçici olarak işgal etme izni verildiği fakat Ruslar'ın Avrupa'da girişecekleri bir savaşta, Türkler'in Bakü'ye yürümesi tehlikesine karşı, bundan daha sonra vazgeçildiği şeklindeki haberi, Vakit Gazetesi'nin 20 Ekim 1921 tarih ve 1387 numaralı sayısından öğrenen Varlık Gazetesi bu iddiaların tamamen yalan ve uydurma olduğunu yazmıştır.⁷⁵

İstanbul'dan 13 Ekim tarihiyle İngiliz Morning Post Gazetesi'ne geçilen ve Vakit Gazetesi'nin 21 Ekim 1921 tarihli sayısında çıkan Kars Konferansı ile ilgili haber de Varlık

⁷³ Varlık, 14 Ekim 1921, Sayı:7.

⁷⁴ Varlık, 20Ekim 1921, Sayı:8 .

⁷⁵ Varlık, 17 Kasım 1921, Sayı:11.

Gazetesi'nin büyük tepkisini çekmiştir. Kars Konferansı'nda Kars şehrinin kime ait olduğu konusunda Ankara Hükümeti ile Ermeni Hükümeti arasında çetin pazarlıklar yapıldığı ve sonuçta Rusya'nın da bu müdahalesi ile Kars'ın Türklere verildiği, buna karşın Oltu tuz madenleri ile Sarıkamış ormanlarının Ermenilere terk edilerek iktisadi taviz verildiği şeklindeki haberi şiddetle eleştiren Varlık bu konu ile ilgili verdiği haberin başlığını “Kars Konferansı Hakkında Nasıl da Uyduruyorlar” şeklinde atmıştır.⁷⁶

Varlık Gazetesi, şimdi ve gelecekte Şark sulhunun devam ve inkişafına en kuvvetli bir temel teşkil edeceğini savunduğu Kars Antlaşması'nın karşılıklı güven ve dostlukla imzalandığını ifade etmiş, Kafkas Cumhuriyetlerinin bu antlaşma ile haklarını tamamen aldıklarını yazmıştı.⁷⁷

Kars Antlaşması'nın teatisi 11 Eylül 1922 Pazartesi günü saat 14.00'te Erivan'da Ermenistan Sovyet Hükümeti Komiserler Heyeti binasında yapılmıştır. Merasime Türkiye namına Tiflis Mümessili Muhtar Bey ve Hudut Komiseri Erkan-ı Harp Kaimmakamı Mehmet Haydar Bey Azerbaycan Hükümeti adına Ticaret ve Sanayi Komiseri Yoldaş Şaverdof katılmışlar. Celse Başkanlığı'na Ermeni murahhası seçilmiştir. Anlaşmanın teatisi ayakta yapılmış, daha sonra heyetler kucaklaşarak birbirlerini tebrik etmişlerdi.

Teati merasiminden sonra Ermenistan Hükümeti Temsilcisi Yoldaş Şaverdof ilk sözü almış, Türk Heyeti'ne “Erivan'a hoş geldiniz” dedikten sonra anlaşmanın önemi hakkında bir konuşma yapmıştır. Şaverdof, Türk ve Ermeni milletinin aralarındaki meseleleri hallettiklerini söylemiş; Kars Antlaşması ile açılan yeni devrede silahların susacağını ve her işin müzakere yoluyla çözüleceğini ifade etmişti. Türk ordusunun batıda Yunanistan'a ve müttefiklerine karşı kazandığı başarıyı memnuniyetle takip ettiklerini söyleyen Şaverdof, Türk ordusunun zaferinin bütün Ermenistan'ın ve Şark'ın zaferi olduğunu ifade etmiştir.

Türk Heyeti adına konuşan Muhtar Bey de, Türk ve Ermeni milletleri arasındaki ilişkilerin asırlardır Avrupa ve Çarlık Rusya'sı tarafından yönlendirildiğini ve gerildiğini söylemiş, yeni dönemde bu iki milletin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin edeceklerini söyleyerek ; Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasındaki iyi ilişkilerin payidar olacağını belirtmiştir.

⁷⁶ Varlık, 17 Kasım 1921, Sayı:11.

⁷⁷ Varlık, 1 Aralık 1921, Sayı:13.

Muhtar Bey'in sözlere Azerbaycan Temsilcisi Yoldaş Hamit Sultanov tarafından tercüme edilmiş ve hararetle alkışlanmıştır. Heyetler Muhtar Bey'in “Yaşasın Şark ebedi muhadeneti, yaşasın Türk Ermeni dostluğu” şeklindeki sözlere orada hazır bulunanlar tarafından yüksek sesle tekrar edilmiştir.

Muhtar Bey'den sonra konuşan Hudut Komiseri ve Erkan-ı Harp kaimmakamı Mehmet Haydar Bey, TBMM Hükümeti ordularının kazandığı parlak zaferlerden memnuniyetle bahseden Komiserler Şurası Reisi Yoldaş Logoşin ve İcra Komitesi Reisi Yoldaş Hompersomyon ile diğer komiserlere teşekkür etmiş ve Türk ordusu'nun kazandığı zaferin dünyada barışın teminatı olacağını söylemiştir.

Ermenistan Hükümeti, 11 Eylül akşamı, gelen heyetlerin ağırlandığı ve misafir kaldığı binada bir ziyafet vermiş; yemekte Ermenistan Komiserleri ve üst düzey memurlar da hazır bulunmuştur. 12 Eylül'de ise Türkiye Konsoloshanesi'nde Muhtar bey tarafından 30 kişilik bir ziyafet tertip edilmiştir. Ziyafette Ermenistan Komiserler Heyeti reisi Logoşin ile diğer komiserler Türkiye ile ilişkiler hakkında samimi beyanatlarda bulunmuşlar; Türk Heyeti'nin Erivan'da bulunduğu müddet zarfında Batı Cephesi'nden gelen ve İzmir'in geri alındığını bildiren haberler heyet arasında büyük bir sevince yol açmış; heyetler Mustafa Kemal Paşa ve Kafkas Hükümetleri reislerini öven konuşmalar yapmışlardı.⁷⁸

⁷⁸ Varlık, 21 Eylül 1922, Sayı:81.

İKİNCİ BÖLÜM

1921-1923 YILLARI ARASINDA KARS VE ETRAFI İLE İLGİLİ VARLIK GAZETESİNDE YAYINLANAN SOSYO-KÜLTÜREL HABERLER

2.1. Sarıkamış

Dört beş günden beri yağan karla Sarıkamış'ın çam ormanları yüksek dağlardan başlayarak derece derece alçalan yerleri beyazlandı, her yer durgun ve beyazlıkla örtüldü.

Soğuklar gittikçe artıyor hep beyaz ve hep soğuk olan bu manzaraya baktıkça Sarıkamış'ın en yakın mazisi göz önünde hayal meyal şekiller alıyor... Yağın karların yedisine evvelki kanlı faciaya da perdelemiş olmasına rağmen yine onun ölümlerini, acılarını duyuyorum. Kalbim daha yakın ve keskin bir azab ve ızdırabın tesiriyle sızlıyor.

Göz önünden ve gönülden bilseniz neler geçiyor? Kar ve soğuk, 330 Kanun-i evvelinin 9 undan 22 sine kadar süren Sarıkamış musibetinde ordumuzu donduran, boğan, mahv eden ve birbirinden doğan iki müthiş kuvvetti. Bu iki kuvvet çılgın serdarın (Enver Paşa'nın) tecrübesiz, hesapsız ve düşüncesiz hareketlerine karşı amansız birer rekabet kesilmişti. Evet, harbe giren bir ordu galip geldi.

Sarıkamış harekâtı yalnız askeri bir mağlubiyetten ibaret kalsaydı tedkik ve tahtiri biltabi yine mevcub tesir olmakla beraber bu derece de acıklı ve elim olmazdı. Fakat Sarıkamış milli ve askeri tarihimizin bilahet yüzünden lekelenildiği bir yer, on binlerce baba yiğit Türk gencinin hırsla kurban edildiği bir maktüldür.

Babalarından yetim kalan çocuklar, kocalarından mahrum kalan dullar, evlat acısıyla inleyen bedbaht analar, gerilerde sahipsiz, kimsesiz, yanmış, yıkılmış ve sönmüş ocaklarda alil ve perişan sürünenler yalnız yalnız bir kişinin narına yandılar. Sarıkamış'da ordu belli başlı bir harp yapmamış; çünkü ordu asıl maksadının istihsal edileceği meydana kolu, kanadı kırılmış, dönderilmiş, dağıtılmış ve bir avuç perişan insan halinde gelebilmişti. Harp etmek, ordu kullanmak da şüphesiz bir ilmi ve tecrübeye muhtaçtır. Ordunun başında lüzumsuz derecede cesur, haris bir serdarda değil, vazifesine bütün fevkinde yalnız kendi milletinin hesabına düşünüp hareket edecek kumandan lazımdır.

Askerlik hayatında alay kumandanlığı bile yapmadan ordu başkumandanlığına yoktan çıkan ve hırsınada mağlup olan Enver'den zaten başka bir şey beklenemezdi. Karargâhının yarısından fazlası Almanlarla dolmuş olan Enver Paşa'nın Sarıkamış muharebelerini güya idare ettiği Ormanlı sırtlara bazen ihtiyarsız gözlerim iliştikçe kalbim sızlar, kan ağlar bu sırtlara baktıkça onun hayalini sırtkan bir insan gibi yığınlarca insan cesetlerinin baş ucunda değilmiş? hırslarını yenememiş... bile her şeyden evvel kendi şerefi, şehveti ve zaferi için hala “yürü” ! Diye emreder gibi görür ve titrerim.

Sarıkamış'da 13; 14 gün süren bu muharebelerde kurşun ve süngü ile harp hattından hariç kalanlar nafile bir yükün tutmadığı halde mevcutları 30: 40 bin olarak ileri yürüyüşe başlayan 9, uncu Kolordular, Sarıkamış'dan çekildikleri zaman...ikişer bin neferle birkaç top ve makinalı tüfekten ibaret kalmıştı. Bir şahsın bilahet ve aynı zamanda gururundan doğan, daha doğrusu gururunu...tarihine ve yüksek hadiseleri yadigar bırakan asil bir kanın ve cesur canpare evlatlarını orduyu...bir soğuk amanı ve kar dalgaları içinde idi.

Bir sükune amalden...atmış , asıl... gibi kararış, gözlerin donmuş azim veirade ile yürüyen bir şehamet mahsuru sefil ve acımaya layık kara bir yığın oluvermişti. Bir çılgın serdar kendi kafası ve tedbirleriyle düşmana bir müttefik daha hazırlamıştı. Düşmanın tesiri ise ancak ordu bu çılgın serdarın elinde Allah-u Ekber dağlarında tipiler, buralar içinde boğulduktan sonra başlamış ve fakat bu tesire kadar da zaten olan olmuştu.

Milletin israf ettiği (yaşasın!) larla gideceği yolu da şaşırın Enver 10 Temmuz hadisesinin namuskar kahramanı böyle bir... düşmüştü. Yaptığı işler düşündüğü emelleri hiç şüphesiz vatani felakete sevk etmek için yapmıyordu; fakat düşüncesinin ilmi esaslara müstenid olmaması emellerini ve vahi iştihar ve hırsa mağlup yaşatması onu her...hatta faciat uçurumlarında çırpındırdı.

Tecrübesizliği yüzünden ordunun genç vatan kahramanlarını maktele atması afv olunmaz bir cinayetti. Balkan Harbi esnasında Gelibolu Yarımadası'nda da irtikab etmiş, binlerce vatan evladını Şarköy'de Bulgar süngüleri altında parçalatmıştı. Halk bunu daha haber alamamıştı, millet daha bu cinayetin bile hesabını görememişti. Fakat av öldürdüğü binlerce insanların kanından evlatları süngü altında can veren fakir ve beyinsiz ailelerin boyunları bükülmüş, saçları bitmedik yetimlerin feryatlarından zerre kadar vicdan azabı duymuyordu.

Enver ayağında çizmelerini şakırtarak cinayetlerini zafer şeklinde anlatıyor, kalbi adalet ve insaniyet hissiyle çarparak karşısına çıkan, yaptığı cinayetlerin hesabını soranlara karşı bile tehditkar ve mağrur nazarları fırlatıyordu.

Ahmet Refik)

Dünkü felaket günlerimize kadar biriken bu cinayet silsilesine rağmen av hala ecnebi memleketlerde yeni...yollarında dolaşmaktan vaz geçmiyor... Ona bırakılsa sanki bu milleti bütün tehlikelerden kurtarmış bir naci imiş gibi parlak vaadli yaldızlı sonlarla yine memlekete girmek bu seferde yine yabancı menfaatler hesabına yeni maceralar yaratmakta gecikmez. Fakat hayır!... Artık canı yanan yakasını hırsla cahile kaptırmamaya çalışan millet, bilhusus böyle tecrübe ettiği türedilerden kurtulmak hak, ilim, adalet ve kanun yaşamak istiyor. Ve böylelerine kendi felaketi karşısında at oynatmağa meydan vermiyor. Çünkü milletin komitecilikle didilecek yarısı şahsi hırs ve şöhretleri kendi kanı ile besleyecek takati kalmamıştır....

Gözlerim Sarıkamış'ı saran beyaz setreye baktıkça gönlüm mazinin ve facianın bir daha açılmamak ve canlanmamak üzere kefenlendiğini hissediyor, geçmiş bir badirede kurban giden Şark- Anadolu evlatlarını hatırlıyor ve onların bu günkü şanlı ve ulvi mübarezeye simalardan* şükran nazarlarla baktığını sezerken vicdan soruyor: Acaba onları boğan kanlı ve mağrur kafa onlarınve sızılı kendi benliğinde, vicdanında,...olsun, bir sızı bir...his ediyor mu? ⁷⁹

Fikret.

2.2. Sarıkamış'da Türk Ocağının Küşadı

Çoktan beri birçok sebepler dolayısıyla küşadı tehir eden Türk ocağı nihayet ayın yirminci cuma günü merasim mahsususu ile açıldı. Öğleden sonra saat ikide cebhe kumandan vekili paşa hazretleriyle cebhe...memurin mülkiye ve ahali Türk ocağına tahsis edilen belediye dairesinde esbab vucud edilir.

Türk ocağı nizznamesi okunduktan sonra merasime Sarıkamış belediye reisi Ragıp Bey'in iftitaha nutkuyla başlandı. Ragıp Bey cemiyetlerin terbiye-i ictimaiyeye olan derci tesirini ve harsi birliğimize medeni kemalimize çalışmak maksadıyla küşad edilen Türk ocağının burada da

⁷⁹ Varlık,24 Kasım 1921, Sayı:12.

bir şubesinin teşkiline, bu gaye ile çalışıldığını beyan ile nutkuna nihayet verdi. Ba'de cebhe kumandanı vekili Ali Said Paşa hazretleri kendilerine has olan bilağetle 1328'de teşkil eden Türk ocağını İngilizlerce nasıl telakki edildiğini ve İngilizlerin Türk ocaklarını lağv etmek için ne kadar çalıştıklarını beyan ettikten sonra İngilizlerin Türk ocağını siyasi bir cemiyet ve bu cemiyetinde taa Çin ve Sibirya'ya dayanan Türk kavmini birleştirmek için çalışıldığını zannediyorlardı.

Mütarekeden sonra en evvel Türk ocağını lağv ettirirler. Hâlbuki Türk ocakları siyasi bir cemiyet değildir. O manevi bir ocaktır ki nurları bize hayat ifade edecektir. Türk ocakları Misak-ı Milli hududu dâhilinde bulunan halka harsi, iktisadi, ictimai, varlığını onartmak için teşkil edilmiştir. Biz bu ocaklar sayesinde her tarafa kol salmak istemiyoruz. Sade fütihat için çarpışan padişahlarımız ne kadar hata ettiklerini milletimiz şimdi anlamıştır... Paşa hazretleri bundan sonra ocağın gayesini izah ve ocağın sade Türklere dâhil her sınıf halka ait bulunduğunu binaen aleyhbu muhterem ocağa ezhar cihet malumat edilmesi lüzumunu izah ettikten sonra nutuklarına nihayet vermişlerdi:

Ocak azaları arasında zabıtamızın da bulunmasından dolayı pek memnunuz... Tabii bu arkadaşlar resmi vazife-i makdusalarını ifaden sonra burada da çalışacaklardır. Türk ocağının her nevi ihtiyacatı ordu elinden geldiği kadar...temin edecektir. Muhterem müteşşebbüslerine teşekkür ve beyan memnuniyet eylerim.

Paşa hazretlerinin kıymetdar nutuklarından sonra yedi kişiden ibaret bulunan heyet azalarının intihabına başlanmış ve netice-i intihabda Belediye Reisi Ragıp, Orman Müfettişi Remzi, Orman Fen Memuru Kemal, Kimyager Necmi Yüzbaşı Necati Salm, Jandarma Kumandanı Fethi Beyler, ekseriyetle aza olarak intihab edilmişlerdi. Merasim bittikten sonra fotoğrafları alınmış ve dağılmışlardı...

Harsi ictimai varlığımız için çalışan Türk ocağını Sarıkamış şubesini tebrik ederek devamı muvaffakiyet temin ederiz.

Eline teşekkür

Sarıkamış Türk Ocağı riyasetinden Türk Ocağı'nın küşadından hazır bulunan zevat...Türk Ocağı namına teşekkürlerimizin gazetenizle ilanı rica eyeriz... Efendim⁸⁰

2.3. Sarıkamış'ta Bayram

Binlerce şehidin ebedi uykusunu uyuduğu boyalanmış camlarla örtülü sırtlara güneşin ılık ışıkları dağılırken cemaat İnönü camii şerifinden çıkıyordu.

Camiden çıkanlar başta Şark cebhesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa, bütün erkan ve ümera olduğu halde evvela hükümet dairesine giderek tebriklerini arz ettiler.

Evvelki sabah her müminin gözü karşı tepelerde idi. Ve dudaklar hafif kımıldanışlarla orada: o keşif orman içlerinde vatan ve namus için can veren kardeşlere fatihaları ithaf ediyordu. Denebilir ki o gün hep o gürbüz şehitlerin hatıralarıyla yaşadık. Zaten cemaatten ve tebrikten çıkanlar Sarıkamış'ın mübarek şehitlerinin bize en kıymetli yadigârı olan yavrularla karşılaştılar.

Mekteplerin çam dalları ve al bayraklarla süslenmiş taklar kurulmuş medhaletden girenler müzika sesleri ve yavruların masum çehreleriyle karşılaştılar. Hepsi temiz bir örnek elbiseleriyle, hepsi vukur ve sakin bakışlarıyla, hepsinin kim bilir nerede hangi noktada can veren babasının, kardeşinin hatırasıyla dolu olan kalbi bu şimdi kendilerine en müşfik bir baba, en candan bir kardeş olan ziyaretçileri, sessiz, fakat bütün samimiyeti gözlerde okunan bir heyecanla karşılıyorlardı. Herkes biraz ötede iki yüz kırk yavrunun sünnet olduğu müsamer salonuna gidiyordu. Salona baştanbaşa dizilmiş tertemiz bembeyaz örtülü koryaylalar sünnet olan çocuklar getiriliyor. Bir yandan müzika çalıyor, bir yandan birinci eylencenin programı büyük bir intizamla sahada yine şehit yavruları sünnet olan ağabeyleri tarafından tatbik olunuyordu.

Yarabbi bu... hazin, hazin olduğu kadar ferah ve emniyet veren bir manzara idi. İnsan gayrı ihtiyari biraz ötede şu karşı sırtlarda can verenleri tekrar tekrar düşünmekten kendini

⁸⁰ Varlık, 23 Nisan 1923, S:142.

alamıyor. Zannediyorlar ki şimdi orada onlar hep birden uyanmışlar ve yavrularının bu mesud manzarasını seyre dalmışlar...

Şehit yavruları müşfik babaları, muallimleri arasında o gün ve o gece için tertib edilmiş olan dört eğlence sünnet olan yavruların ve onları ziyaretine gelip geç vakte kadar yanlarından ayrılmayan manevi baba ve ağabeylerinin alkışları arasında güzelce bitti. Ve resimler alındı. Geç vakit yavrulara rahat uyku sıhhat ve afiyet temini edilerek ayrılabilindi. Sarıkamış'ta bayramın ilk günü böyle bitti. Sarıkamış'ta binlerce şehidi sinesinde saklayan anavatanın bu aziz köşesinde bayramı biz onların bu kederleri arasında yavruların samimi muhabbetinde yaşadık. Ve her garbınızda dağlar ve denizler ötesindeki yuvasında bıraktığı yavrularını düşünürken o gün orada bu sevimli şehit yavruları arasında bütün hüznünü unuttu.

Bayramın ikinci gecesini ibret yerinde alın terin fabrikasında çalışan yavruardan Erzincanlı Mustafa Efendinin yapmış olduğu bir sefertası takımını ile iki tencere bir sahan çocukları cumaya cemiyet-i menfaatine müzayedeye konmuştur. İbret yerini dolduran hamiyetli insanlar derhal birbirleriyle rekabet edercesine bu müzayedeye iştirak ederek nihayet mevcut zabıtlar vesaire tarafından bir hayli meblağ verildiği gibi Alizade ve Kobalızadeler şirketi adına yüz elli, Alizade Halis Bey tarafından yirmi , Kobalızade Sami Bey tarafından yirmi lira, Ziya Bey tarafından bin dört yüz yetmiş mütaid, Hamaslı Hafız Mehmet Efendi tarafından iki bin elli kuruş verilmiştir.⁸¹

2.4. Çocukları Himaye cemiyeti “Peygamberimizin doğduğu günde bugünün nuraniyeti ve mebrukiyeti içinde”

Sarıkamış'ta Kuruldu.

“ 12 Rebiülevvel 1340-12 Teşrin-i Sani 1337”

Hazırlanan teşebbüs ve...geçen sayımızda memnuniyetle bahs ettiğimiz (Çocuklarımızın himaye cemiyeti) bütün İslam dünyası için pek mübarek ve nurlu bir günde kuruldu. Ve aynı zaman da mektep bayramı yapıldı. Bu hayırlı ve ulus teşhis hakkında fikirlerimi yazmıştık. Bu sayımızda da tesis merasiminin ruhani ve samimi tezahürlerini derh etmekle mahrum bulunuyoruz. 12 Rebiülevvel 1340-12 Teşrin-i sani 1337 Cumartesi günü Sarıkamış'ta Askeri

⁸¹ Varlık, 5 Haziran 1922, Sayı:56.

İdadi Mektebi'nde yapılan tesis merasimi cemiyeti kıymetli mesaiyesinde muvaffakiyetle tekrar tetvic edeceğine büyük bir kuvvet ve ümid verdirecek derecede parlak ve intizamlı oldu.

Sarıkamış ta iki bayram sevinciyle karşılanan bu mübarek günde her taraf donanmış ve aynı zamanda mektebler, asker, ahali ve memurlar mekteb camiinde toplanmışdı. Mektep talebelerinin de iştirakı ile okunan mevlüd-ü şerif mekteb muallimlerimizden tabur imami Ali Rıza Efendinin Türkçe belig bir duası ile Peygamberimiz Efendimizin ve şahidi Kuran'ımızın mübarek ruhlarına hediye edildi. Ve bu kudsi günün hürmetine istiklal mücahidimizin muvaffakiyetlerine ermesine hayatlarını vakf etmiş olan ordularımızın ve muzafferiyetleri milletimizin selamet ve saadetleri ve hayırlı maksatlarla yeni kurulan çocukları himaye cemiyetinin (mesaisinde) muvaffak ve bahtiyar olması için bulunuldu.

Dua bittikten sonra mevlüde hazır bulunan kumandanı Kazım Karabekir Paşa Hazretleri pek vaciz bir hitabe ile : Kıymetli müzaheretleriyle bulunan (Çocukları himaye cemiyeti)nin tesisin deki maksat ve gayeyi izah ve cemaati tenvir ve irşad buyurdular. Maalesef tamamen zaptına muvaffak olmadığımız bu hitabeyi derh eyliyoruz.

2.4.1. Kazım Karabekir Paşa'nın Hitabeleri

Çocukları himaye maksadıyla yeni ve hayırlı bir cemiyet bu mübarek günde tesis edilmiş bulunuyor. Dünyanın ilerlemiş ve yükselmiş milletleri himayeye muhtaç olan her mevcut için bu gibi cemiyetlere pek büyük ehemmiyetler vermişler. Bu insanı faaliyetlerini hayvanları himaye teşkiline kadar götürmüşler hatta belgrad kuşları himaye cemiyeti gibi mültelif şubelere ayırmak suretiyle faaliyetlerini büyük bir sahada genişletmişlerdir.

İnsanı düşüncelerle teşkil etmiş olan bu cemiyetlerin binlerce mensubu ve nizamnamelerle esaslandırılmış rahim ve müşfik gayeleri vardır. İşte aciz...muhtaç olanlar hakkında gösterilen bu himayet ve şefkat hem cinslerimiz için biltabi daha büyük ehemmiyet ve ithamlarla tatbik olunmakta ve çocuklar da insaniyet dünyasının aciz ve masum bir... olmak itibari ile her yerde himayeyi mahzur bulunmaktadır. Fakat bu cemiyetlerin faaliyetleri yalnız himaye etmekle de kalmaz çocukların milletlerinin terbiyesine ihtiyacına göre büyütme ve bilhassa mensub oldukları memleketler için hepsini feideli ve iyi adamlar olarak yetiştirme hususlarında daha gayre ve mürvet ibraz eder. Bu uğurda hiçbir fedakarlıktan çekinmezler.

En zengin memleketlerle bile hükümetin çocukları himayedeki faaliyet ve fedakarlığın kafi gelmiyor. Biz de ise bu hususun istenildiği gibi temini daha ziyade mümkünsüzdür.

Mesela biz, hükümet müsrifiyle Sarıkamış'ta Erzurum'da kurduğumuz müessese ve mektebler de ancak iki bin kadar çocuğu kurtarmaya muvaffak olabildik. Halbuki fakir ve zaruretin ve bu husus son harplerin birer harabeye çevirdiği bu zengin ve şirin memleketlerinin yeni nesilleri maalesef hükümetimizin kemalen taşlanmasına maddi imkan bulunmayacak kadar çok muhtaç ve sefildir.

Yakın zamanlarda Ardahan, Oltu taraflarından da yaptığım seyahatte bu önemli hakikate bir kere daha bizzat şahit oldum. Buralarda muhtaç himayesiz bil halde kalanlara Van, Beyazıd, Erzurum, Erzincan, Trabzon ve havalilerindeki masumlarımızı da katarsak bugünkü imanlı mücahidimizin temin ettiği şerefli istiklali gelecekte şuur ile yaşatacak olan gençlerimizin belki de elli bin den ziyade kıymetli... bakımsızlığa sefalet ve cehalette mahkum buluruz. İşte bir taraftan kalpleri yakan bu ihtiyaç , diğer taraftan şimdiye kadar tecrübe edildiği vecihle hükümetin maddi yardımlarını...ibdal edemediği bir mecburiyet yalnız Sarıkamış'ta değil memleketin her yerin de halkın ve ordunun kıymetli teşebbüsleriyle böyle himaye cemiyetleri tesis edilmesini icap ettiriyor.

Mamafiye çocukları yalnız toplayıp zaruret ve sefaletin kemirici ızdıraplarından korumak kafi değildir. Onları memleketin ve asrın ihtiyaçlarına göre yetiştirmek de o kadar mühim ve elzim bir vazife teşkil eder. Çünkü memleketi gelecekte yetiştirilecek olan bu gençlik yaşatacaktır. Zengin topraklarımıza Allah'ın ihsan ettiği kıymetli hazinelerin pek çoğundan haberdar değiliz.⁸²

2.5. Anasınıfları

Varlık Gazetesi'nin "Çocukları Himaye Cemiyeti'nin İlk Eseri" diye duyurduğu sınıfların açılması Kazım Karabekir'in çocuklar için yaptığı hizmetlerin en önemlilerindendir.⁸³

Hayatın esaslarını uygulamalı bir tarzda yapmak için kurulan anasınıflarının ilk edapta mevcudu 100 kişi olarak tesbit edilmiş açılır açılmaz 70 çocuk hemen eğitime başlanmıştır.⁸⁴

⁸² Varlık, 17 Kasım 1921, Sayı:11.

⁸³ Varlık, 1 Aralık 1921, Sayı:13.

⁸⁴ Varlık, 1 Aralık 1922, Sayı:13.

Anasınıflarının açıldığına dair haberi 13. Sayısında veren varlık, 14. Ve 15. Sayılarında Kazım Karabekir Paşa'nın bu konu ile ilgili yazdığı bir makaleyi konu etmiştir.⁸⁵ Kazım Karabekir Paşa tarafından kaleme alınan makalede, özetle şu görüşlere yer verilmiştir:

“7-8 yaşından itibaren eğitim ve öğretim hayatına başlayan bir çocuğun, bu hayatın zorluklarına dayanabilmesi çok zordur. Çocuklar, 5-6 yaşından itibaren iki saatlik bir süre için bir ön eğitime tabi tutulmalıdır.

Avrupa'da ve Amerika'da çocukların hayata küçük yaşlardan itibaren hazırlandığını yazan Kazım Kara Bekir Paşa; “Fakat bu eğitim, bizde genç yaşlarda ve teorik olarak veriliyor, bunun ise bir faydası olmuyor” diyerek bu konudaki eksikliği ifade etmiştir. Avrupa'da çocuklara çok küçük yaşlarda verilen ve onları geleceğe hazırlayan uygulamalı eğitim, bizim kız mekteplerindeki çocuklara ancak teorik olarak ve eksik veriliyor” diyen Kazım Karabekir, anasınıflarının açılması ile bu eksikliğin giderileceğini ifade etmiştir.⁸⁶

Bir çocuğun çok küçük yaşlardan itibaren temizliği, düzenli olmayayı, saygılı olmayı, teşekkür etmeyi, bazı basit ev işlerini yapmayı öğrenmesi gerektiğinin yazıldığı makalede, anasınıflarında bunların oyun şeklinde öğretildiği ifade edilmiştir.

Kazım Karabekir Paşa makalesini ikinci kısmında ise anasınıflarını kuruluş gayesini şöyle açıklamıştır:

6-7 yaşına gelmiş bir çocuk, anne ve babası için çekilmez derecede hareketler yapmaya başlar. Bu yaştaki çocuklar tıpkı gramafon gibi herşeyi kaydederler. Çevrelerinde gördükleri kötü alışkanlıklara da hemen ilgi duyabilecek olan bu yaştaki çocuklar mutlaka belli bir program çerçevesinde eğitilmelidirler.

İstanbul gibi büyük şehirlerde metdana gelen yankesicilik olaylarının hep bu yaş gurubu çocuklar tarafından yapıldığına işaret eden Kazım Karabekir Paşa, anasınıflarının bu tür olayların önüne geçmek ve sağlam nesiller yetiştirmek için açtıklarına ifade etmiştir.

Anasınıflarını, bu çocukların ilgisini çekebilecek; onlara lazım olan şeylerle donattıklarını ve bu iş için 7 masa tertip ettiklerini yazan Kazım Karabekir Paşa bu masaları şöyle izah etmiştir:

⁸⁵ Varlık, 1 Aralık 1921, Sayı:13, Aralık 1921, Sayı:14, 15 Aralık 1921 Sayı:15.

⁸⁶ Kazım KARABEKİR, “Ana Sınıfları Hkında İzahat”, Varlık,8 Aralık 1921, Sayı:14.

- Kağıt işleri masası: Kağıt bükme, makas tutmak, makası aldığı yere koymak, bükülmüş kağıdı kesmek, bükülmüş kağıtlarla muhtelif basit şekiller yapmak, kağıt üzerine muallime tarafından nokta ile basit resimler ve çizgiler işaret işaret edilerek çocuğa kurşun kalem ile doldurduktan sonra kestirmek, kağıdı muhtelif şekillerde oymak, hasır dokumak, kesilen kağıtlarla oyuncak şekilleri yapmak.
- İğne iplik masası: Kalın iğneye, ufak iğne ile iplik eğirmek. Kağıt ve mukavva üzerinde iğne ile başlangıçta karışık, sonra düz, üç köşe ve diğer şekiller noktalarında teyel yapmak, düğme söküp dikmek.
- Terbiye-i Fikriye Masası: Küçük hikayeler, musahabe, şiir, renkli çiçekler, kuşlar, meyveler ve daha bu gibi çocuklar için şiir ve hikayeler. Her masada dikkat edilmekle beraber bilhassa bu masada çocukların İstanbul şivesi ile konuşmasına büyük ihtiman göstermek lazımdır.
- Çamur, kum, boya masası: çamurdan yuvarlak yapmak, bilye yuvarlamak, yuvarlağın neye benzediğini, yumurtaya benzetmek için ne yapmalı, silindir şeklinde çamur yuvarlamak, dört köşe çamur yapmak, tabak, bardak, fincan gibi basit eşyayı çamurla yapmak, hayvanat şekillerini çamurla yapmak, kumdan yığın yapmak, mağara, tepe, dere yapmak, ufacık dallar dikerek, korular, ormanlar yapmak.
- Temizlik masası: El ve yüz nasıl yıkanır, tırnakların, dişlerin gözlerin, kulakların temizliği, su nasıl olmalıdır. Sabun neye yarar, nasıl kullanılır, aynaya niçin bakılır, elbise fırçası neye yarar, parmaklar, tırnaklar, saçlar, kulaklar, ağız ve burun ve gözlerin elbise ve çamaşır, yatak oda vesairenin temizliği ameli olarak gösterilir.

- Güzel yaşayış masası: İçilecek su, su içmek, yemek yemek, su, kahve(kağıt vesaire dahi) vermek, bardak fincan yıkamak, çatal, kaşık, bıçak yıkamak ve kullanmak sofranın tertibi, yemek yemek, misafirlik, hasta ziyareti, el öpmek, teşekkür etmek ve bir şey değil cevabı uygulamalı görgü kurallarını öğretmek.
- Ağaç ve mukavva masası: Kibrit çöpleri kesmek, ağaç yontmak, kesilen çöplerle şekiller yapmak, çöpleri boyamak, mukavva işleri.⁸⁷

2.6. Talebe Kabulü

Sarıkamış İdadi Mektebi Müdüriyetinden Sarıkamış Askeri Mektebine 1 Eylül 339 tarihine kadar talebe kayıt ve kabul edilecektir. Şerait ahz-ı askeri kalemleriyle şubelerine bildirilmiştir. Talebi olanların Sarıkamış'ta mektep müdüriyetine, mevakkı sairede bulunanların da kalem rivayetleriyle ahz-ı askeri şubatına müracatları...⁸⁸

Mektep de bir...usulu üzere gayet sehil bir surette Fransızca, İngilizce ders verilmektedir. Arzu eden zevatın Fransızca muallimi Ali Rıza Bey'e müracatları...

2.7. Sarıkamış'ta Açılan Meslek Kursları

2.7.1. Ebelik Kursu

Doğu Anadolu'daki eğitimsiz ebelerin sebep oldukları hastalık ve ölümlerin çokluğu karşısında ordu, 1920 senesinde Erzurum'da bir ebelik kursu açmış, sancak ve kazalardan topladığı ebeleri eğitime yoluna gitmiştir.⁸⁹

15 ebe ihtiyacı karşılamadığı için Sarıkamış'ta 15 Ocak 1922'de eğitime başlamak üzere ikinci bir kurs açılmıştır. Mevsim şartları dolayısıyla bu kursa iştirak edemeyecekleri için ise,

⁸⁷ Varlık, 15 Aralık 1921, Sayı:15.

⁸⁸ Varlık, 16 Temmuz 1923, Sayı:165.

⁸⁹ Varlık, 16 Ocak 1922, Sayı:19.

mayıs ayının üçüncü haftası bir kurs açılmış ve buralarda genel sağlık ve çocuk hastalıkları hususlarında da eğitim verilmiştir.⁹⁰

2.7.2. Elektrik, Sinema ve Fotoğraf Kursları

Şark Cephesi Karargahı'nda açılan bu kursların amacı; şimdiye kadar ihmal edilmiş olmasından dolayı yabancı ellere kaptırılan küçük sanatları tekrar gençlere öğretmek olmuştur.⁹¹

Şark Cephesi Karargahı'nda açılan bu kurslara katılma şartları ve kursların talimatnameleri şöyledir:

- Kurslar Sarıkamış'ta Şark Cephesi Karargahı'nda açılacaktır. Birinci kurs 1 Nisan 1922'de başlayacaktır.
- Kurslara, 17 yaşından aşağı olmamak üzere okuma yazma bilsin, bilmesin her isteyen iştirak edebilir.
- Her livadan kursa gelenler üç sınıf ayrılacak, sayıları memleketin ihtiyacına göre olacaktır.
- İsteyenler, birini bitirdikten sonra ikinci kurs devresinde öteki sanattı öğrenebilecekler.
- Kursu iştirak edeceklerin yeme içmeleri ve yatacakları yerler cihet-i askeriyece temin olunacaktır.
- Programlarda gösterilen tahsil ve tatbik müddetinin sonuunda İstihkam Müfettişliği'nce bir heyet önünde yapılacak muayene ve teftişle girdikleri sanatlarda ehil oldukları

⁹⁰ Varlık,16 Ocak 1922, Satr:19.

⁹¹ Varlık, 16 Şubat 1922,Sayı:29.

anlaşılanların isimleri Cephe Kumandanlığı'na arz edildikten sonra ellerine tasdiknameleri verilecektir.

- Kursta kazanarak tastikname alanlar askeri hizmete çağrıldıkları vakit girdikleri sanatlarda kullanılmak üzere Cephe Kumandanlığı tarafından ellerine vesikalar verilecek ve bunun için Ahz-ı Asker Şubelerine tebliğat yapılacaktır.
- Programlar az okuma yazma bilenlere göre yapıldığından, bilmeyenlere lazım olan şeyler ilmi olarak öğretilenlerdir.
- Sinema bir ayda, fotoğraf iki ayda, elektrik en aşağı üç ayda öğrenilebilecektir.
- Bu müddet içinde istidatları dolayısıyla öğrenemeyenler, ikinci devrede öğreneceklerdir.
- Sultani mekteplerinin tatil zamanında, ikinci maddede yazılı yaşlarda bulunan talebe efendiler bu fen ve sanatları ilmi ve nazarı olarak öğrenmek üzere kursa iştirak edebilirler.
- Kıtalarla müesseselerde bulunup, isteyen zabıt efendiler asli vazifelerine halel gelmemek üzere sıra ile kurslara iştirak edebilirler.
- Fotoğraf ve sinemayı öğretmeye Mülazım-ı Evvel Hikmet Efendi, elektrik öğretmeye Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi memur edilmişlerdir. Bu efendiler, kursa gelecek olanları tamamıyla sanatlara iş görebilecek vechile ameli olarak yetiştirecekler ve okuma yazma bilenlere elzem olan basit nazariyatı da göstereceklerdir.
- İlkbaharda otomobil kursları açılacak ve tarihi ayrıca bildirilecekti⁹²

⁹² Varlık, 16 Şubat 1922, Sayı:29.

2.8. Kurtuluş ve Uyanış Yolunda: Kars'da Maarif Cemiyeti

Düştüğümüz yerden kalkmanın ve kurtulmanın bizden istediği hareketlerden birine daha şahit oluyoruz. Kars'ta maarifin asra ve milli ihtiyaçlarımıza göre inkişafı gayesiyle mutasarrıf beyin riyaseti altında bir maarif cemiyeti kurulmak üzeredir. Bu hareketleri gördükçe müteşebbüslerini alkışlamamak ve istikbalimize ümitleri ve itimadlarla bakmamak mümkün müdür?

Biz bütün... bütün ...sahiplerini bu cemiyetin etrafında toplanmış ve el ele, baş başa hakiki bir tesanütle birleşmiş görmek ister, muvaffakiyetler dileriz. ⁹³

2.9. Şehid Yavruları Menfaatine Varlığa Abone Kayıd Olunan Zevat

102- Kars Erkân-ı Harbi

Miralayı Cavid Bey Efendi

103- Miralayı Nail Bey Efendi

104- Kaimakam Fikri Bey

105- Kaimakam Ahmed Bey

106- Binbaşı Ferid Bey

107- Erkânı Harb Yüzbaşı Kadri Bey

108- Muhazıb Mesullikde Avni Bey

109- Katib Abdulhamit Bey

110- Alay Kâtibi Şevki Bey

111- Mülazim el Aziz Bey

112- Topcu Yüzbaşı İbrahim Bey

113- Kâtip Süleyman Bey

⁹³ Varlık, 8 Aralık 1921 Sayı:14.

114- Mülazim el Rahmi Bey

115- Yüzbaşı Cevat Bey

116- Müşavir Adli Abdülrahman Bey

117- Binbaşı Ahmet Sabri Bey

Tahsil görmesi luzumide dâhildir. İşte bu mecburiyetlerden dolayı Şark'a ibtidai tahsilinin bütün çocuklara ve umum millete tevziane çalışmaktan başka intibah yolu yoktur:

İtiraz: bütün çocukların tahsili; güzel: fakat bu mümkün müdür?

2.9.1. İtiraz: Üç Müşkil ve Çareleri

Vaka, itiraf ederim bu çok müşkil; milletimiz maliyece pek ezgin. Böyle umumi bir tahsil her tarafa tevzi edecek şahıslar <<yok>> denilecek kadar az. Fakat ne yapalım ki büyük zaferler büyük müşküller ardında gizleniyor. O müşküller geçilmedikçe o zaferlere erişilmiyor.

Maruf? Güneşinin ilk ışıkları bütün çocuklarımıza vermek: Bu da büyük bir zafer: Bir zafer ki zaman geçtikçe azmi görülür, anlaşılır. Askeri zaferlerin ise zamanı geçtikçe tesiri azalır ve hatırası küçülür.

Hem bu (yani bütün çocuklarımızı okutmak)bir şeref değil, bir zaruret kurtuluşunun ilk yolu: bu yol dikenli de olsa çare yok. Yürüyeceğiz; keskin tırnaklı kayalar yolumuzu kesmişde olsa, tırmanacağız ve mutlaka yürüyeceğiz.⁹⁴

2.10. Kars 'da Halkımız için Gece Dersleri

Fakir...yalnız küçük neslimize değil ahalimize de teşmili şüphesiz uyanış namına alkışlanan düşüncelerdendir. İşte bu maksadla mutasarrıf beyin rehberliği ve memurlarımızın yardımıyla dersleri açılıyor ve bu teşebbüs iki hedefi karşılıyor.

- Halkımız arasında << okuyup yazmayı>> umumileştirmek.
- Zamanın ihtiyaçlarına göre kendilerini tenvir ve irşad etmek , ikinci maksad... serbest halinde olacaktır.

⁹⁴ Varlık, 29 Haziran 1923, Sayı:159.

Bu kıymetli teşebbüs hakkında diğer sayılarımızla malumat vereceğiz.

2.11. Sarıkamış'ta Musiki Dersleri

İşte alafangada anahtarların ve sazların... harb ettiren usul böylece telhis edilebilirdi. Alaturkadaki bütün sazlar ud, tanbur, kanun, ney ve emsali (sol anahtar) ile ecrayı ahenk ederler. Zaten diğer anahtarlara hacet bulunmadığından bunların ne notası ne de sözleri mevcuttur. Şu suretle alaturkadaki bestelerin kafiyesi yalnız birincisi (sol anahtarı) için yazılmış olmasından ayrıca iki anahtarla yazılmış alaturka piyano notasına ender tesadüf edilir ; bu nadirata mensup olanlar bir kısmı her kangı bir musikisi şinose tertib ettirilmiştir.

Bir kısım da bestekarları tarafından bizzat yazılmıştır. Bu kabulden olarak müralı bedi sıranın Tevfik Fikret merhumunun bazı vatanı manzumelerine aid besteleri ve zatın beyin yine bazı marş notaları müsâlen gösterilebilir. Bunların addı pek mahduddur. Bunlardan başka alaturka eserler içinde birde çuha ciyanın Leblebici Horhor Köse Kahya Pempe Kız operatları gibi tam musiki hakiki nazariyat ve ihtiyacına muvaffak olarak yazılmış eser görülür. Fakat alaturka musiki bunları kendi meyanına kabul ve onları taklide mütemeyil görünmediğinden bunlar sınıf musikinin o saf mahsusasına misal olamaz. Ve binaenaliye yukarıdaki satırların icmal ettiği farkı izale edemezler.

* Alafanga müsikide (ğam) denilen bir şey vardır. Bu esasen : ısvatın (tan) Teselsül tabii ve mütenasibi üzerinde tasnifi demektir. İsimleri (do 9 si) tabirleriyle tevsim edilen yedi tabii natural ses bir defa neşe itibariyle (miner major sınıflarına ayrılır. Bu sınıfların her birindeki do..... elh sesleri yarım şar perde üst (diyes) ve alt (bemol) taraftan tabii ve mütenasip bir sıra takibi ile bir (silsilatısvat) teşkil ederler.

İşte (ğam) budur. Bütün besteler bunların içinden doğarlar. Ve bu bestenin mensub olduğu ğam notaların (başlığında armatör) yeni alametle anlaşılır. Bu ğamlar alaturkanın (mukametine) bir derece muasadil olabilirler. Ancak alaturkadaki mukamet (Uşşak,rast, hicaz...elh ?) namelerde olduğu gibi tabii ve mütenasip bir teselcüh takip etmeyip tabiat nağmete (motif) nazaran taksim ve tasnif edilirler.

Bazı bu halde (gam) adeta makamın içinde ve anın tabiyyet mahsusuna tabi olup beste (gam) dan değil (ğam) besteden doğuyor. Demektir ki diğerine nazaran gayrı tabiidir. Bunu iktiza ettiren şu : Şark nağmetini (melodi) kendi kendilerini kendi nese mahsuslarına göre

türemiş ve tasnif etmiş olmalarıdır. Bu cihetle alaturka ve alafranga iki notanın (başlıklarında) ki makam (ğam) alametleri birbirine benzemezler ancak bazı alaturka mukamet (ton) itibariyle alafranganın bazı gamlarına benzerler.[misal:uşşak, laminor, rast , solmajor nihavend, sol minor vesair]

*Musikinın aruzu ,vezni kararı (tempo) denilen taksim zamandır. Bu madde muski de pek mühimdir. Buna tabi olmayan her kangı bir beste etraddan çıkar. Ve nağmesi ne kadar zengin olursa olsun manası anlaşılmaz. Alafrangada (tempo) bir mebni zarbatın sayılarııyla icra edilir. Alaturkada bu sayılar düm tek zorbaları içine alınmış ve buna (usul) itilaf edilmiştir. Düm tek zorbalalarının aded ve imtidadına nazaran usullar tenvih edip : aksak ağır aksak ,miskin, semai curcuna ehl gibi tabirat ile tefrik edilmişlerdir.

Notaların temposu başlıklarına vazi edilen rakamlar (2,4 3,8,6,8... elh) ile tayin edildiği malumdur. Alaturka notalarda bu başlığın yanı başında birde usülün ismi (devrik aksak.....elh) görülür. Bu halde alaturka besteler iş bu iki tempoya tabi olarak icra edilir. Bu sebepten ısvatın saha-i meddi ve haddi pek ziyade mahsur olmakla ihtisat ruhiyenin renk beyanına göre arzu edilen medlazım verilemez. Bu vecihle alaturka ternimatın kendi usulü (temposu) dairesinde arzusu bir itrâd mütevazın ve mütekerrir ile devam edip gittikleri görülür. Alaturkanın bu şekil temposu ile hiçbir vakit alafranga eserler terennüm ve teganni edilemez. Bunun gibi alafranga tempo dahi bu usulleri anlayıp icra edemez. Ve ilelebet birbirlerini anlayamazlar. .

* Sanayi nefisenin diğer Şair ve Ressam şubelerinin tabiatındaki vazifeyi tasviyelerine ise musiki şubesinin muhit mevcudiyeti dahi daha zengin ve daha zengin olarak.....odur.

Bu hakikat itibariyle ferzâ herhangi bir levra-i tabiatı tersim için bütün tabiatı renklere ve her rengin kendi derecat (açık,koyu...elh) ne derece luzüm varsa elvah tabiad ve ruhiyeyi iare-i ile dimağa akd edilir.⁹⁵

⁹⁵ Varkık, 23Nisan 1923, Sayı:142.

2.12. Kars Yarışları

Kars ta yapılacağını yazdığımız büyük ilkbahar yarışları haziranın 23. gününe tehir edilmiştir. Yarışlar Kars Teyyare Hangarı civarında hazırlanan yerde hasılatı şehit yavruları menfaatine ve Şark Cebhesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Hazretlerinin himayelerindedir.

Yarışlar başlıca iki kısma ayrılır.

- Yaya koşu ve müsabakaları
- Atlı koşular

A – Yaya koşular:

- Bayraklı posta başı
- Manalı yaya koşu
- Halat müsabakası (Yağlı sıırık)
- Yaya tahmil koşusu
- Kolordu mekteblerinin programları

dahilinde yapacakları yarışlar.

B- Atlı koşular

- Kurmalı küçük zabıtana mahsus manalı yarış
- Kurmalı zabıtane mahsus manalı yarış
- Yerli hayvanata mahsus küçük yarış
- Halis aldım ve nisf aldım hayvanata mahsus büyük yarış

2.12.1. İkramiyeler

- Bayraklı posta başı 1-2 lira
- Tahmil koşusu 1-2 lira

- Manalı Yarış 1.3 lira
- Halat (yağlı sıruk) 4 lira
- Talebelere mükafat 40 lira

Birinci	İkinci
• Küçük zabıtana	40 30
• Zabıtane	60 40
• Küçük yarış	100 60
• Büyük Yarış	200 100

2.12.2. Yarış Şartları

- Dört numaralı büyük yarış için.... nısf aldım ve yahud haris aldım hayvan olacak irtifa : 1,43'ten aşağı olmayacak
- Bu seneki yarışlardan birine girip de kazanan bir hayvan müteakip yarışa sokulmaz
- Geçen sene birinci yarışa iştirak ederek kazanan hayvanat bu sene ikinci yarışa sokulmaz.

2.12.3. Yarışa Girecekler Hakkında

- Yarış dahiliyesi büyük yarış için 10 küçük yarış için beş liradır.
- (1) ve (2) numaralı yarışlar kurmalı zabıtlar ve küçük zabıtlara ait olduğundan dahiliyesi yoktur. Kazananlar dan kesilir.
- Sivil yarışa girecek olan herkes gömlek ve başlığını tedarik ederek geçmek mecburiyetindedir. Kırbaç diğer hayvanları ürkütmeyecek tarz da kullanılabilir.

- Yarışa giren hayvan sayısı üç veya aşağısı olursa yalnız birinci gelene ikinci ikramiye verilir.

Bir Haziran dan itibaren kayıt başlamıştır. Hayvan hastanesinde biletler şimdiden Kars'ta Hacı Cabbar Gül Cabbar hastanelerinde satılmaktadır.⁹⁶

2.13. Kars Büyük Bahar Yarışları

Cuma günü Kars'ta Şark Cebhesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Hazretleri'nin himayelerinde ilk bahar at yarışları rica edilmiştir. Tren mahsus, Teyyare Hangarı önündeki ufka kadar uzanan yeşil düzlükte intizamla tertib edilmiş yarış yerinde durdu. Sabırsız olanlar, pek meraklı olanlar, yarışa istihak edecekler ettiler. Tren aheste aheste bizi istasyona götürürken şosede yani yerine doğru koşan süvariler, arabalar, yaya, insanlar vardı. Daha sonra yarış esnasında bir çoklarında gördüğüm at merakı belli idi ki daha vaktinde pek evvel oraya koşan bu insanları bir deaetle gece sarmış kavramıştı.

Esasen trende bile eski yarışlardan kalan tarihte görülen cins atlardan meşhur binicilerden bahs ediliyor, biri göğsündeki dürbünü öteki yarışa girecek kır veye al beygiri medh ediliyordu. Bütün bahs ata, yarışa dairdir. Saat bire geliyordu. Yarış yerindeki bütün çadırlar, bütün mevkiiler dolmuştu Şark Cebhesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Hazretleri Rüştü Paşa Hazretleri ,Şark Cebhesi Erkan-ı Harp Reisi Seyfi Bey kendi erkan ve ümerai askeriye mutasarraf vekili , memurun mülkiye Rus Konsolosu Norman Yoldaş, Azerbaycan Konsolosu İslam Yoldaş ve maiyetleri ve Ermeni konsoloshanesi memurini teşrif ettiler. Kurmalı küçük zabıtına mahsus ve 1200 metrelik bir kıta naks üzerinde icra edilecek olan birinci yarışa iştirak edenler göründüler ve çadırlar önünden geçtiler. Tam saat bir de yarış başladı bu yarışta küçük zabıt Ahmet Oğlu Hazım Efendi'nin al atı birinci küçük zabıt Hüseyin Oğlu Cuma Efendi'nin rakip olduğu Duru Beygır ikinci geldi.

Kısa bir istirahattan sonra kurmalı zabıtana mahsus ve aynı mesafede yapılan ikinci yarış icra edildi. Ve süvari mülazım sanisi Mirza Efendinin rakip olduğu atta birinci gelerek

⁹⁶ Varlık, 5 Haziran 1922, Sayı:56.

yarıŖa iŖtirak eden hayvan adedi üç veya daha az olduğu taktirde birinci gelenin ikinci ikramiyeyi alacağı hakkındaki Ŗarta tevfi ken ikinci ikramiyeye istihkak kesp etti. YarıŖ programında üçüncü sırayı teŖkil eden yerli hayvanata mahsus yarıŖ esefle kaydediyoruz yapılmadı. YarıŖçıları tertib eden heyet müteŖebbüsünün verdiği malumata göre bu yarıŖa iŖtirak etmek hususunda haddi bir taleb vaki olmamıŖtır. İstanbul'da yapılan yarıŖlara dair alınan malumatta orada da yerli hayvanata itina edilmediğini gösteriyor. Bu , doğru değildir. Yerli hayvan yetiŖtirmek at meraklıları için bir borçtur. Bu noktayı kaydederken gelecek yarıŖlar için hazırlanmalarını erbabından rica etmeyi de bir vazife sayıyoruz.

Dördüncü halis aldım ve nısf aldım hayvanata mahsus bin beŖ yüz metrelik bir kıta naksda iki devirlik büyük yarıŖ en fazla heyecana sebep oldu. Saat ikiyi çeyrek geçe yapılan bu yarıŖında Jandarma BaŖçavuşu Ekrem Efendi'nin malı ve Çerkez Ali Usta'nın rakip olduğu açık kıresb birinci, Ardahanlı AĞa Ali Beyin malı ve Dağıstanlı Hayrüddin Efendinin rakip olduğu al esb ikinci geldi.

At yarıŖları bittikten sonra yaya koŖulara baŖlandı. ve birinci yarıŖta Osman OĞlu Hanım birinci, Osman OĞlu Abdullah ikinci, manalı efrad yarıŖın da Mevlüd OĞlu Ŗehri birinci Ömer OĞlu Osman ikinci geldi.

Yağlı sırik yarıŖı cidden eğlenceli oldu. Sırığın yarisına kadar çıkıp ta aŖaĐı kayanlar iŖtirak için sıralanmıŖ bekleyenlerin azmini kıramıyorlardı. Nihayet Mevlüt OĞlu Ŗehri sıırığın ucuna kadar çıktı. Ve topu attı. Bu müsabakada Ömer OĞlu Osman ikinci geldi.

Bu müsabakadan sonra bir müddet istirahat edilerek mekteblerin müsabakalarına baŖlandı. Bu müsabakalara küçük yavruların küçük süvari yarıŖına baŖlandı. Yavrular bacakları arasına sıkıŖtırdıkları sopaların ucundaki tahta at baŖlarına takılmıŖ dinginlerini tutarak hakkını birer süvari gibi gururane ve sevinçle yarıŖa girdiler. Manaları atlayarak koŖuŖtular bu musabakada Akif OĞlu Veli Efendi birinci, Yusuf OĞlu Akif Efendi ikinci geldi. Altın toplama müsabakasında Münisa OĞlu Mehmet Sadık Efendi birinci, Emin OĞlu Ŗükrü Efendi ikinci geldiler.

Efendilerin iki posta olarak muvaffakiyetle yaptıkları bayraklı posta binici yarıŖında Ahmet Efendinin postası birinciliği Refik Efendi postası ikinciliği kazandı.

En sonraya bırakılan halat müsabakasında Refik Efendi postası birinci gelerek müsabakalara nihayet verildi. Kazım Karabekir Paşa Hazretleri yarışılarda ve müsabakalarda ikramiye kazananların mükafatlarını tevzi buyurdular. Yarışlarda hakiki bir intizam meşhud idi. Geçen seneki yarışlarla bu senekini mukayese edenler her vechle bu seferkine emsaline faik bulup yorumladı. Yarışlar memleketin en büyük bir ihtiyacına hizmet ettiği at merakını iyi at yetiştirmek hevesini uyandırdığı gibi aynı zaman da şehit yavrularına hayli mukafat temin etmiştir. O gün gerek bilet ... ve gerek kız erkek yavruların dağıttıkları rozetler hayli hasılat getirmiştir.

Heyet-i müteşebbüseyi bu hayırlı teşebbüsünde muvaffakiyetten dolayı tebrik ve bu vesile ile şehit yavrularına yardım edenlere teşekkür etmek bir vazifedir.⁹⁷

2.14. Sarıkamış'ta Dolu

Kar kalktıktan sonra başlayan ve her gün birkaç defa yağan yağmurlar birkaç gün evvel kesilmişti. Herkeste artık yağmur mevsiminin nihayeti geldiği zanı hasıl olmuşken dün öğleden sonra hava birdenbire kararmış ve biraz sonra şiddetli gök gürlemeleriyle karışık bir dolu başlamıştır. Dolu on beş dakika kadar devam ettikten sonra bir müddet yağmur yağmış ve mütakeben hava açılmıştır. Düşen dolu taneleri findıktan daha büyüktü. Dolu istikametine maaruz bir kısım camlar kırılmıştır.⁹⁸

Yüzbaşı Mehmet Rıfat

2.15. Şark Mıntıkasın'da Kış

20 den 26 Kanun-İ sani tarihine kadar müntelif yerlerde azami ve asgari hararet dereceleri.

Şöyledir.

⁹⁷ Varlık, 29 Haziran 1922, Sayı:62.

⁹⁸ Varlık,14 Haziran 1923, Sayı:156.

Asgari		Azami
Hava bulutlu	2	5 2 Iğdır
Hava bulutlu	2	4 2 Beyazıd
Hava bulutlu	3	5 2 Kağızman
Açık güneşli	8	2 _ Kars
Açık güneşli	12	2 _ Karaköse
Açık güneşli	5	3 _ Hınıs
Yağmurlu	9	5 2 Erciş
Karlı	3	1 2 Erzincan
Bulutlu	12	5 _ Bayburt
Karlı	16	4 2 Erzurum
Açık	4	7 2 Trabzon ⁹⁹

2.16. Karsa'daki Kafkas Başşehbenderleri

Kars Azerbaycan ve Ermenistan Şehbenderlerinin Kafkas Cumhuriyetlerinin yeni idare şekli icabınca memleketlerine avdet etmek üzere olduklarını geçen sayımızda yazmıştık . Bu münasebetle... ile Şark Cephesi Kumandanlığı arasında aşağıdaki telgraflar... edilmiştir. <<Şark Cephesi Kumandanlığına>>

Kafkas Hükümetlerinin müttefik şurası kararı üzerine Kafkasya şura konsoloslarına Türkiye'nin Şark vilayetlerinde ve bilhassa Kars'da...münasebetiyle bu günden itibaren Azerbaycan ve temsil ettiğim Gürcistan Konsolosluğu Rus başşehbenderliğine intikal eder.

⁹⁹ Varlık, 30 Ocak 1922 , Sayı:24.

Bu...teyid hürmet eylerim efendim.

Kars Azerbaycan Şeyhbenderi İslam.

2.17. Kars'da Azerbaycan Şehbenderi İslam Hacı Beyine

Kardeş Azerbaycan'ın Kars'da sevgili...İslam Hacı Beyini aramızda ğayb edeceğimize mütesiriz. Dostane geçen günlerimiz yazımızdan çıkmayacaktır. Kardeş Azerbaycan'ın yeni şekli idare ile daha mesut ve hoş olmasına dualar eder ve şark cephesindeki bütün... ve asker arkadaşların pek samimi selamet muhterem kardeş millete söylemenizi rica ederiz.

Şark Cephesi Kumandanı Vekili

Ali Said.¹⁰⁰

2.18. Kars'ta Yeni Ermeni Başşehbenderi

Kars ---2 Ermenistan Cumhuriyetinin Kars Başşehbenderi Sarkisyan Tebriz'e tahvil memuriyet...ve yerine Erivan'da münteşir...gazetesi muhabirlerinden Vakaşyan tayin olunmuştur.¹⁰¹

2.19. Kars'a Avdet Eden Muhacirler

Kars10—Harb umumide ordumuzun Sarıkamış'a taaruzu esnasında Çar idaresi tarafından... edilen Türkler'den dört yüz nüfuslu ikinci kabile dünki törenle Kars'a avdet etmiştir.

¹⁰⁰ Varlık, 30 Kasım 1922, Sayı:101.

¹⁰¹ Varlık, 7 Eylül 1922, Sayı:78.

Muhacirler şimali Kafkas ahalisinden yüzlerce hanenin Türkiye'ye muhacerata hazırlanmakta olduğunu söylüyorlar.¹⁰²

2.20. Kars Livasına Hicret Edenler Ne Kadar?

Kars 10 –Kars...kendilerine bahş ettiği haktan istifade...dahilinden Rusya'ya hicret? eden ilinde...olan malaganlar yedi bin

Muhacerat eden Ermeniler de yedi yüz yetmiş bin nüfustan ibarettir.¹⁰³

2.21. Şark Cephesi Demiryolları

15 Haziran 338 tarihinden itibaren yolcu katarlarının eyyam ve vakti hareketlerini gösterir cetveldir. Kollu Saate göre nisf alaylıdan nisf alaylıya kadar yirmi dört saat üzerine cephe gayesiyledir.

Avdet

Azimet

Eyyam	Hareket saat/dakika	Muvasalat Saat/dakika	Muvakıf	Eyyam	Hareket Saat/dakika	Muvasalat Saat/dakika	Muvakıf
-------	------------------------	--------------------------	---------	-------	------------------------	--------------------------	---------

Erzurum-Sarıkamış Erzurum yolcu katarları

Cuma ve Salı	10:30	• -	Sarıkamış	Cuma ve Salı günleri	7:10	-	Erzurum
Cuma ve Salı	21:09	21:38	Karaurgan		13:40	12:58	Hasankale
Cuma ve Salı	01:40	01:10	Horasan		19:	17:02	Horasan
Cumartesi	06:20	05:50	Hasankale		23:56	23:10	Karaurgan

¹⁰² Varlık, 18 Aralık 1922,Sayı:106.

¹⁰³ Varlık, 18 Aralık 1922, Sayı:106.

ve Çarşamba				Cumartesi ve Çarşamba			
Cumartesi ve Çarşamba	-	11:	Erzurum		-	06:52	Sarıkamış

Erzurum-İlica Erzurum yolcu sefer katarları

“Ağustos gayesine kadar devam eder”.

Her gün sabah akşam	7	• -	İlica	Her gün	8	-	-	-	Erzurum
	17	• -			18	30	-	-	
	-	9 30			-	-	7	13	İlica
	-	20 -	Erzurum		-	-		43	
						17			

Sarıkamış-Kars-Sarıkamış yolcu katarları

Cuma, Pazar, Salı günleri	9	10	-	-	Kars	Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri	10	-	-	Sarıkamış
	-	-	13	22	Sarıkamış		-	-	10:20	Kars

Kars-Gümrü-Kars yolcu katarları

Perşembe günleri	12	-	-	-	Gümrü	Çarşamba günleri	7	10	-	-	Kars
	13	30	13	2	Kızılçakçak		11	28	10	59	Kızılçakçak

	-	-	16	59	Kars		--	--	12	57	Gümrü
--	---	---	----	----	------	--	----	----	----	----	-------

Erzurum-Sarıkamış-Erzurum yolcu katarlarına efrad kabul edilmez.---Yolcu ile yalnız emir yerler kabul edilir. İkrar cuma ve salı günlerinden maada her gün muntazamen saat 15,8 de Erzurum'dan 3-15 te Sarıkamış'tan tahrik olunacak ticariye katarında bulundurulacak bir kapalı vagonla sevk olunur.

Demiryolları Müdüriyeti. ¹⁰⁴

2.22. Şark Demiryolları Grevi

İstanbul -25 şark demiryolları grevi devam etmektedir. Vilayet pois müdüriyeti tarafından telif beyan için sarf olunan mesai neticesinde pek yakında grevin hitamı amid edilmektedir.

2.23. Şark Şimendüferi Grevi Hitam Bulmuştur

İstanbul-27 şark şimendüferi grevi dün hitam bulmuş ve itilafname imza edilmiştir. Sekiz günlük bir tevkiften sonra, bu günden itibaren trenler işlemeye başlamıştır. ¹⁰⁵

¹⁰⁴ Varlık, 12 Haziran 1922, Sayı:58.

¹⁰⁵ Varlık, 29 Kasım 1923, Sayı:203.

SONUÇ

Türk basın tarihine baktığımız zaman 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan batılılaşma hareketi ile birlikte kitle iletişim aracı olarak düzenli, süreli yayın yapan gazetelerin çıkarılmata başladığını görmekteyiz. Bu süreli yayınları İmparatorlukta ilk kez Fransızlar başlatmıştır.

Padişah II. Mahmut'un emri üzerine Osmanlı Devleti'nde ilk Türk gazetesi çıkarılmıştır. 1 Kasım 1831'de çıkan bu gazetenin adı Takvim-i Vekayi'dir. Devlet eliyle çıktığı için İlk resmi gazetemizdir. Daha sonra 1840 yılında Ceride-i Havadis adında bir gazete çıkarılmıştır. Bu gazete yarı resmi bir gazetedir, özel çaba ve sermaye ile çıkması yönünden de önemlidir.1860 tarihinde ise Agah Efendi tarafından Tercuman-ı Ahval gazetesi çıkarıldı, bu gazete ilk özel gazetemizdir.

Agah Efendi'nin gazetesinde yayınlarını yayımlayan Şinasi ise 1862'de Tasvir-i Efkâr gazetesini çıkarmaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu yer yer işgal edilirken basının gücünü bir taraftan işgalci kuvvetler bir taraftan İstanbul Hükümeti bir taraftan da Milli Mücadele taraftarları kendi lehlerine kullanmak istemiştir. İstanbul ve Anadolu basını, Milli Mücadele ruhunu canlı tutmada, işgaller karşı direnişte, kazanılan zorlu zaferde yayınlarıyla en önemli etkenlerden biri olmuşlardır. Tabii bunların yanında Milli Mücadeleye karşı olan gazeteler de vardır.

İstanbul ve Anadolu Basını içinde, Milli Mücadele'yi destekleyen ve bu mücadelede hakkında olumlu yayın yapan gazeteler şunlardır: Varlık, İkdâm, İleri, Açık Söz, İrade-i Milliye, Işık, İstikbal,Albayrak, Yeni Adana, İzmir'e Doğru, Dertli, Türkoğlu, Amal-i Milliye, Yenigün, Doğru Söz, Aydın İli, İstiklal, Akşam, Küçük Mecmua, Emel, Öğüt, Tercüman, Satve-i Milliye, Hkimiyet-i Milliye Tasvir-i Efkâr.

Ulusal Kurtuluş Savaşımızda görevini layıkıyla yerine getiren gazetelerden biride Varlık Gazetesidir. Doğu Anadolu'nun sesi olan bu gazete Kazım Karabekir Paşa'nın kendi bulunduğu "Varlık" ve altında da "Birlikte Yaşar" klişesinin beğenildiği gazete 25 Ağustos 1921 den itibaren çıkmaya başlamıştır. Kültürel, İctimai, ve sosyal olayların daha fazla yer

aldığı gazete, kendisini Kurtuluş Savaşı'ndan siyasi ve askeri hadiselerden de soyutlamamıştır. Milli Mücadele ile ilgili haberleri ön planda ve özenli bir şekilde vermiştir.

Varlık Gazetesi Doğu Anadolu'daki haklarımızın savunulmasında ve dışarıdan gelen işgallere karşı mücadele etmiştir. İlk olarak haftada 5 daha sonra 2 gün çıkarılan gazete 1928 – 1929 yıllarında yayın hayatını sonlandırmıştır.

KAYNAKÇA

ALTUN, Abdülrezak, Türk Basını'nın Değişen Yüzü, Ankara 2006

COŞAR, Ömer Sami, Milli Mücadele Basını, İstanbul 1964

ÇAKIR, Hamza, Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri, İstanbul 2002

ER, Turgut, Türkiye'de Basın Yayın ve Tanıtma, Ankara 2003

İNÜĞUR, M Nuri, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul 2002

KURDAKUL, Nejdet, Tanzimat Dönemi Sosyo Ekonomik Fikir Hareketleri, Ankara 1997

ORAN ARSLAN, Nebahat, "Kars'ta Yerel Basın", Folklor Edebiyat Dergisi Ankara 2011, Sayı:65

ÖZKAYA, Yücel, Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921) Ankara 20007

ÖZTOPRAK, İzzet, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, Ankara 1989

KALAYCIOĞLU, Sevilay, Kars Gazetesi (1938-1950), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2009

ÖNCÜ, Ali Servet, Varlık Gazetesi (21 Ağustos- 31 Aralık 1929) Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000

PARLATIR, İsmail, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Ankara 2006

25 Ağustos 1921- 31 Aralık 1923 Varlık Gazetesi'nde Kars ve Etrafı ile İlgili Haberler

25 Ağustos 1921 Perşembe Sayı: 1

- Varlık
- Varlık Gazetesinin Tefrikası "Kars ve Etrafı" 1
- Kars At Yarışları

8 Eylül 1921 Perşembe Sayı: 2

- Kars Konferansı
- Sarıkamış Kaymakamlığına Tayin ve Nakil
- Kars ve Etrafı 2

15 Eylül 1921 Perşembe Sayı 3

- Sarıkamış ve Kars'ta Zafer Şenlikleri

22 Eylül 1921 Perşembe Sayı 4

- Kars Konferansı
- Kars Konferansı
- Kars ve Etrafı 3

29 Eylül 1921 Perşembe Sayı: 5

-İki Zafer Sakarya Zaferi ve Kars Konferansı

-Kars Konferansı Tantanalı Bir Merasimle Açıldı.

-Moskova Muahedesi'nin Kars'ta Teati Merasimi

6 Ekim 1921 Perşembe Sayı: 6

- Kars Konferansı
- Kars ve Etrafı 4

14 Ekim 1921 Cuma Sayı: 7

- Kars Muahedesi

20 Ekim 1921 Perşembe Sayı: 8

- Kars Konferansı İmza Merasiminde Tarihi İki Nutuk
- Kars Konferansının Açılması Merasiminde Ermenistan Hariciyye Halk Komiseri Yoldaş Maravye'nin Söylediği Nutuk
- Kars Muahedesi'nde İmza Merasimi

27 Ekim 1921 Perşembe Sayı: 9

*Kars ve Etrafı

17 Kasım 1921 Perşembe Sayı: 11

- Kars Konferansı Hakkında Nasıl da Uyduruyorlar.
- Çocukları Himaye Cem'iyeti Sarıkamış 'ta Kuruldu.
- Kars'ta Halkımız İçin Gece Dersleri
- Kars ve Etrafı 6

24 Kasım 1921 Perşembe Sayı: 12

- Sarıkamış
- Kars Ziraat Odasının'dan Milli Bir Teşebbüs Davet
- Kars ve Etrafı 7

1 Aralık 1921 Perşembe Sayı: 13

- Çocukları Himaye Cem'iyetinin İlk Eseri: Sarıkamış'ta Anasınıfları Açıldı.
- Sarıkamış'ta Yangın

8 Aralık, 1921 Perşembe Sayı: 14

- Sarıkamış'ta Anasınıflarının Açılması Münasebetiyle

- Sarıkamış Anasınıfları Hakkında İzahat
- Sarıkamış'ta Elektrik Tenviratu
- Kurtuluş ve Uyanış Yolunda: Kars'ta Maarif Cem'iyeti
- Kars ve Etrafı 8

15 Aralık 1921 Perşembe Sayı: 15

- Kars Kadılığından Bir İlan
- Kars ve Etrafı 9

29 Aralık 1921 Perşembe Sayı: 16

- Sarıkamış Hailesi

5 Ocak 1922 Perşembe Sayı: 17

- Sarıkamış Hailesi 2
- Kars ve Etrafı 10

9 Ocak 1922 sayı 18

- Sarıkamış Avcı Yurdu'nun İ'lanı

12 Ocak 1922 Sayı :19

- Sarıkamış Hailesi
- Kars ve Etrafı 11

16 Ocak 1922 Pazartesi Sayı: 20

Kars ve Etrafı

19 Ocak 1922 Perşembe Sayı: 21

- Kars Konferansı ve Mösyö Briand'ın İstifası
- Kars ve Etrafı 12

23 Ocak 1922 Pazartesi sayı: 22

- Kars'ta Tıbbi Müsamereler
- Kars ve Etrafı 13

30 Ocak 1922 Pazartesi Sayı: 24

- Şark Mıntıkasında Kış
- Kars ve Etrafı 14

2 Şubat 1922 Perşembe Sayı: 25

- Kars ve Etrafı 15

6 Şubat 1922 Pazartesi Sayı: 26

- Şark Mes'elesi Müzakere Edilecektir
- Şark Mıntıkasında Kış
- Kars ve Etrafı 16

9 Şubat 1922 Perşembe Sayı: 27

*Şark'ta Sulh Türk Vatani'nin Tahliyesinden sonra Olur.

13 Şubat 1922 Pazartesi Sayı:28

- Yine Sarıkamış
- Kars Ticaret Odası Reisi Kağızmanlı Lütfi Efendi'ye Teşekkür
- Kars ve Etrafı 17

16 Şubat 1922 Sayı: 29

- Sarıkamış'ta Yeni ve Faideli Kurslar
- Kars, Trabzon ve Erzurum Bayilerimize

20 Şubat 1922 Pazartesi Sayı. 30

- Şark Mıntıkasında Kış
- Kars ve Etrafı 18

23 Şubat 1922 Pazartesi Sayı: 31

- Konferans ve Şark Meselesi
- Şark Sulhu İçin

27 Şubat 1922 Pazartesi Sayı: 32

- Şark Mıntıkasında Kış
- Cenova Konferansı'nda Şark Meselesi Konuşulmuyacak.

6 Mart 1922 Pazartesi Sayı :34

- Şark Mıntıkasında Kış
- Kars ve Etrafı 19

9 Mart 1922 Sayı: 35

- Şark –ı Karib Mes'elesi

13 Mart 1922 Pazartesi Sayı :36

- Şark Mes'elesi Cenova Konferansın'dan Evvel Tetkik Edilecek
- Tetkik Hey'eti Sarıkamış'ta
- Şark Meselesini Hemen Tetkik Edecekler mi?

16 Mart 1922 Çarşamba Sayı: 37

- Şark Cebhesinden Gelen Tetkik Heyetinin Mektelerimiz Hakkındaki ihtisasları
- İngiltere Kabinesi ve Şark Mes'elesi

20 Mayıs 1922 Pazartesi Sayı: 38

- Sarıkamış'ta Sinema, Elektrik, Şark Lisansları, Fotoğraf Kursları Açıldı.
- Kars ta İstanbul'un İşgali Yıl Dönümü Münasebeti ile Yapılan Mitingin Mukarreratı
- Şark ta Kış

23 Mart 1922 Perşembe Sayı: 39

- Iğdır da.

27 Mart 1922 Pazartesi Sayı: 40

*Şark Meselesi Müzakare Ediliyor.

3 Nisan 1922 Pazartesi Sayı: 42

*İnönü Zaferinin Yıldönümü Kars'ta Nasıl Teati Edildi.

*Sarıkamış'ın Orduya Muaveneti

6 Nisan 1922 Perşembe Sayı: 43

- Şark ta Entrikalar
- Kars ve Etrafı 20
- Ardahan Sulh Mahkemesinden

10 Nisan 1922 Pazartesi Sayı: 44

- Kars Mitingi Tafsilatı

13 Nisan 1922 Perşembe Sayı 45

- Şark 'ta Sulh Nasıl Olur ?

17 Nisan 1922 Pazartesi Sayı 46

*Hilal-i Ahmer'in Kars ve Havalisine Yardımı

*Çıldır Kazasının Hamiyeti

20 Nisan 1922 Perşembe Sayı: 47

*Kars ve Etrafı Tefrikamız

*Kars'ta Yapılacak Ağaç Bayramı Merasimi

*Kars ve Etrafı 21

24 Nisan 1922 Pazartesi Sayı: 48

• Kars'ta 23 Nisan

• Kars ve Etrafı 22

28 Nisan 1922 Perşembe Sayı: 49

• Kars ve Etrafı 23

1 Mayıs 1922 Perşembe Sayı: 50

• Kars ve Etrafı 23

• Şark Mıntıkasında Pek Musib İki Tedbir.

22 Mayıs 1922 Pazartesi Sayı: 54

• Kars ve Etrafı 25

25 Mayıs 1922 Perşembe Sayı: 55

• Şark Sulhüne Mani Bazı Haller

• Kars ve Etrafı 26

5 Haziran 1922 Pazartesi Sayı :56

- Sarıkamış'ta Bayram
- Şark'ta Sulhün Tesisi, Mister Muntogu'nun Lort Curzan Hakkında Beyanâtı
- Şarktaki Yetim Yavruların Sünnet Düğünü
- Kars'ta At Yarışları
- Sarıkamış ta Sakarya Otel ve Lokantası

8 Haziran 1922 Perşembe Sayı: 57

- Kars ve Etrafı 27
- Kars Yarışları
- Sarıkamış'ta Feci Bir cinayet
- Şark Cebhesi Demiryolları

12 Haziran 1922 Pazartesi Sayı: 58

- Kars ve Etrafı 28
- Şark Cebhesi Demiryolları
- Fransız Parlemontosunda Şark Meselesi

15 Haziran 1922 Perşembe sayı: 59

- Şark Meselesi Hakkında Poincare'nin Beyanâtı
- Kars ve Etrafı 29
- Şark Cebhesi Demiryolları

19 Haziran 1922 Pazartesi Sayı: 60

- Şark Mes'elesinin Halli Paris Mukarreratı'nın Kabulü ile Mümkünmüş
- Kağızman'da Dolu

- Lahi de Şark Meselesinin Halle Çalışacakları.

22 Haziran 1922 Perşembe Sayı: 61

- Kars ve Etrafı 30
- Erzurum Mektubu

29 Haziran 1922 Perşembe Sayı: 62

- Şark ve İtalya

3 Temmuz 1922 Pazartesi Sayı: 63

- Kars ve Etrafı 31
- Kars Büyük Bahar Yarışları

6 Temmuz 1922 Perşembe Sayı: 64

- Seyahat Notları : Kars-Ardahan
- Kars ve Etrafı 32

13 Temmuz 1922 Perşembe Sayı: 65

- Ardahanlılar Er Meydanına Koşuyorlar.
- Ardahan Pazarı

17 Temmuz 1922 Pazartesi Sayı: 66

- Kars Nasıl Zabt Edildi.
- Şarkın Sesi
- Kars ve Etrafı 33

23 Temmuz 1922 Pazartesi Sayı: 67

- Kars Teyyaresi
- Şark Cebhesindeki Türk ortadokslar.

27 Temmuz 1922 Perşembe Sayı: 68

- Sarıkamış'ta Millet Bayramı
- Sarıkamış Parkında
- Kars Muâhedesi'nin Teatisi

31 Temmuz 1922 Pazartesi Sayı: 69

- Ardahan Yarışları

3 Ağustos 1922 Perşembe Sayı: 70

- Kars'ta 10 Temmuz
- Kars Teyyaresi
- Sarıkamış Kars Yürüyüşü
- Ardahan Yürüyüşleri

17 Ağustos 1922 Pazartesi Sayı: 72

- Kars Maarif Müdüriyyetince Muallim ve Müallime Aranıyor.
- Kars'ta Büfe , Dükkan, Fırın Müzayedesi
- Kars Mutasarraflığından İlan

27 Ağustos 1922 Pazartesi Sayı: 73

- Ardahan At Yarışları
- Kars Teyyaresi

- Kars Mutasarrıflığı'nın Planı

28 Ağustos 1922 Pazartesi Sayı: 75

- Kars'ta ve Erzurum'da Tezahürat
- Kars Artvin Postaları

4 Eylül 1922 Pazartesi Sayı: 77

- Sarıkamış 'ta Muzafferiyet Bayramı

7 Eylül 1922 Perşembe Sayı: 78

- *Kars'ta Yeni Ermeni Beşşehbenderi

18 Eylül 1922 Pazartesi Sayı: 80

- Sarıkamış Belediye Riyasetinde Tebrik
- İzmir'in Kurtulduğu Gün Sarıkamış'ta Nasıl Tes'id Edildi
- Sarıkamış Ahalisi Namına Müdafaa-i Hukuk ve Belediye Reisinin Büyük Millet Meclisine, Başkumandanlığa ve Garb Cebhesi Kumandalığı'na Tebrik Telgrafları
- Azerbaycan'ın Kars Şehbenderi'nin Şark Cebhesi Kumandalığına Tebrik Telgrafı

25 Eylül 1922 Pazartesi Sayı: 82

- Erzurum, Kızılçakçak, Artvin, Ardahan ve Beyazıd'da Zafer Şenlikleri

2 Ekim 1922 Pazartesi Sayı: 84

- *Van mektupları

5 Ekim 1922 Perşembe Sayı: 85

- Şark Meselesi Artık Boğazlar Meselesidir

- Şark Meselesi Hakkında Fransa Ne Düşünüyor
- Şark Buhranı Hakkında İngiltere'nin Beyânnâmesi

19 Ekim 1922 Perşembe Sayı: 89

- Şark Konferansı Nerede Toplanacaktır.

22 Ekim 1922 Pazartesi Sayı: 90

- Şark Konferansı 15 Teşrin-i Sanide Toplanacaktır.

26 Ekim 1922 Perşembe Sayı: 91

- Ardahan Mektupları
- Kars Maârif Müdürlülüğü

9 Kasım 1922 Perşembe Sayı: 95

- Sarıkamış'da Tezahürat

13 Kasım 1922 Pazartesi Sayı: 96

- Şark Konferansı Ne Vakit Toplanıyor.

20 Kasım 1922 Pazartesi Sayı: 98

- Sarıkamış Yavruları Ankara'da

23 Kasım 1922 Perşembe Sayı: 99

- Sarıkamış'ta İlk Kar

30 Kasım 1922 Perşembe Sayı: 101

- Şark Meselesi Dünya Mes'elesidir.
- Kars'taki Kafkas Şehbenderlerinin Veda Telgrafı
- Sarıkamış Güç Derneği

7 Aralık 1922 Perşembe Sayı: 103

- Yeni Arpaçay Mecrası
- Kars'ta Hususi Mekteb

18 Aralık 1922 Pazartesi Sayı:106

- Kars'a Avded Eden Muhacirler
- Kars Livası'nda Hicret Edenler Ne Kadar

25 Aralık 1922 Pazartesi Sayı: 108

- Sarıkamış On Beş Bin Şehidin Türbesidir
- Sarıkamış ve Soğanlı Dağları

11 Ocak 1923 Perşembe Sayı: 113

- Sarıkamış Mal Müdürlüğü'nden İlan

18 Ocak 1923 Perşembe Sayı: 115

- Sarıkamış Adliye Teşkilatı

12 Şubat 1923 Pazartesi Sayı: 122

- Şark ta kış

15Şubat 1923 Pazartesi Sayı: 123

- Sarıkamış'ta Bir Av Seferi
- Şark ta Kış

19 Şubat 1923 Pazartesi Sayı: 124

- Sarıkamış'ta Akd

1 Mart 1923 Perşembe Sayı: 127

- Şark Haberleri
- Şark'ta kış

8 Mart 1923 Perşembe Sayı:129

- Şark'ta kış

15 Mart 1923 Perşembe Sayı: 131

- Şark Haberleri
- Şark'ta Bolşevik Buhranı İçin
- Şark'da kış
- Sarıkamış Matbâasından İlan

19 Mart 1923 Pazartesi Sayı: 132

- Sarıkamış'da Konferans

26 Mart 1923 Pazartesi Sayı: 134

- Kars
- Şark 'ta kış

29 Mart 1923 Perşembe Sayı: 135

- Şark Demiryolları Tayinleri
- Savyet Rusya Kars ve Erzurum Konsoloslukları

2 Nisan 1923 Pazartesi Sayı: 136

- Şark Haberleri
- Şark Haberleri

- Şark'ta kış

9 Nisan 1923 Pazartesi Sayı: 138

- Şark Haberleri
- Şark'ta kış

12 Nisan 1923 Perşembe Sayı: 139

- Sarıkamış 'ta Merasim

16 Nisan 1923 Pazartesi Sayı: 140

- Sarıkamış'da Musiki Programı
- Hınıs'da kış
- Şark Haberleri
- Sarıkamış Matbaası

19 Nisan 1923 Perşembe Sayı: 141

- Sarıkamış'da Musiki Programı
- Şark Haberleri
- Kars Mevkii Müstahkem Kumandan'ı Sabıkı Miroğlu İsmail Hakkı Bey'in Vefatı

23 Nisan 1923 Pazartesi Sayı: 142

- Sarıkamış Türk Ocağı'nın Resmi Küşâdı
- Sarıkamış 'da Musiki Programı
- Sarıkamış Şehidlerine
- Şark'ta kış

30 Nisan 1923 Pazartesi Sayı: 144

- Şark Haberleri
- Şarkta kış

7 Mayıs 1923 Pazartesi Sayı: 146

- Erzurum –Hopa Yolu
- Ardahan Namzetleri
- Şark Haberleri

24 Mayıs 1923 Perşembe Sayı: 150

- Kars Livası Meb'usu Namzedleri
- Şark Cebhesi Yetimleri Sarayda

4 Haziran 1923 Pazartesi Sayı: 153

- Şark Haberleri
- Erzurum –Sarıkamuş –Kars- Şuabatı Demiryolları Haziran 1339 Bidayetinden Ta'dilatı Ahire Değın Yolcu Katarlarının Seyr-u sefer Cedveli

7 Haziran 1923 Perşembe Sayı: 154

- Şark Cebhesi Askeri İdadi Mektebinin Umumi İmtihanları

11 Haziran 1923 Pazartesi Sayı: 155

- Sarıkamuş'ta Çeşmeler
- Aras Nehri'nin Tuğyanı

14 Haziran 1923 Perşembe Sayı: 156

Sarıkamuş'da Dolu

25 Haziran 1923 Pazartesi Sayı: 159

- Kars Livası Müdafaa-i Hukuk Konferansı'nın İctima'i
- Şark Haberleri

2 Temmuz 1923 Pazartesi Sayı: 161

- Erzurum ve Kars'ta Kütüphaneler Te'sisi
- Şark Haberleri

5 Temmuz 1923 Perşembe Sayı: 162

- Sarıkamış İdadi Mektebi 'nin Dün Geceki Müsameresi Vesilesiyle

16 Temmuz 1923 Pazartesi Sayı: 165

- 17 Ağustos Cuma Günü Kars'ta Büyük At Yarışları

19 Temmuz 1923 Perşembe Sayı: 166

- Kars Mebusu Matbuat ve istihbarat Müdür-i Umumisi Ağaoğlu Ahmet Bey'in Kars Livası Ahalisine Beyannamesi

23 Temmuz 1923 Pazartesi Sayı: 167

- Kars da Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma Günü

30 Temmuz 1923 Pazartesi Sayı: 168

- Kars Meb'usu İmamzade Muhterem Ömer Lütfi Bey Efendi'nin Kars Livası Hakkında Mektubu
- Kars Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma Günü

6 Ağustos 1923 Pazartesi Sayı: 170

- Erzurum 'da Sulh Şenlikleri
- Kars'da Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma günü
- Sarıkamış İdadi Mektebi'ne Talebe Kabulü

9 Ağustos 1923 Perşembe Sayı: 171

- Kars da Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma Günü

13 Ağustos 1923 Pazartesi Sayı: 171

- Şark Haberleri
- Kars'da Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma Günü

16 Ağustos 1923 Perşembe Sayı: 173

- Kars'da Garib Bir Hadise-i Havaiye
- Kars da Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma Günü

20 Ağustos 1923 Pazartesi Sayı: 174

- Elviye-i Selase'de Kar
- Kars da Büyük At Yarışları 17 Ağustos Cuma Günü

27 Ağustos 1923 Pazartesi Sayı: 176

- Kars'da Türk Ocağı Sarıkamış'ta Türk Ocağı

6 Eylül 1923 Perşembe Sayı: 179

- Şark Haberleri
- Ardahan Bidayet Mahkemesinden İlan

10 Eylül 1923 Pazartesi Sayı: 180

- Kars Jandarma Mektebi
- Şark Haberleri

27 Eylül 1923 Perşembe Sayı: 185

- Sarıkamış Muharebesinde Şehid Düşen Şehidlerimizin Ruhlarına İthafen Şüheda Abidesi

- Şark Haberleri
- Ardahan Bidayet Mahkemesinden İlan

8 Ekim 1923 Pazartesi Sayı: 188

- Kazım Karabekir Paşa Hazretleri Sarıkamış'a Teşrif Etiler.
- Şark Haberleri

15Ekim 1923 Pazartesi Sayı: 190

- Kars'da İdadi Mektebi Açıldı
- Şark Haberleri

25 Ekim 1923 Perşembe Sayı: 193

- Sarıkamış İbtidai Mektebi'nin Küşad-ı Resmi Münasebetiyle

12 Kasım 1923 Pazartesi Sayı: 198

- Şark Haberleri

15Kasım 1923 Perşembe Sayı: 199

*Sarıkamış Güç Derneği A'zasından Remzi Tarafından Tanzim Edilerek Güre ithaf ve ihda edilmiş .

29 Kasım 1923 Pazartesi Sayı: 200

- Şark haberleri

22 Kasım 1923 Perşembe Sayı: 201

- Şark Haberleri

26 Kasım 1923 Pazartesi Sayı: 202

- Şark Haberleri

29 Kasım 1923 Perşembe Sayı: 203

- Şark Demiryolları Grevi Devam Ediyor
- Şark Şimendüfer Grevi Hitam Bulmuştur
- Şark Haberleri

3 Aralık 1923 Pazartesi Sayı: 204

- Şark Haberleri

6Aralık 1923 Perşembe Sayı: 205

- Şark Haberleri

10Aralık 1923 Pazartesi Sayı: 206

Şark Haberleri

13Aralık 1923 Perşembe Sayı: 207

- Şark Haberleri
- Sarıkamış Merkez İbtidası Baş Muhallimliğinden Teşekkür

17Aralık 1923 Pazartesi Sayı: 207

- Şark Haberleri

20 Aralık 1923 Perşembe Sayı :209

- Şark Haberleri

24 Aralık 1923 Pazartesi Sayı: 210

- Şark Haberleri

27 Aralık 1923 Perşembe Sayı: 211

- Şark Haberleri

31 Aralık 1923 Pazartesi Sayı. 212

- Şark Haberleri
- Sarıkamış Posta ve Telgraf Müdüriyyetinden Mühim i'lan

تاریخ : ۵۶ - ۵۷ - ۵۸
 ۱۳۲۲
 ۱۳۲۰

والسلیق

تذکره...
 سرگودھا...
 حیدر آباد...

صاری قامیشده یایرام

صاری قامیشده یایرام...
 صاری قامیشده یایرام...
 صاری قامیشده یایرام...

تشکر

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

تشکر...
 تشکر...
 تشکر...

EK-1: 56 Sayılı 5 Haziran 1922 Pazartesi Günü Yayınlanan Varlık Gazetesi

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

متفكر ك تكليف ايتدكري صلح شرطی

آقره جهان - افغان اولاد و ناسه ، انكه ...

Varlık

تاریخچه
 ۱۳۴۰
 ۱۲
 ۱۲
 ۱۲

تاریخچه
 ۱۳۴۰
 ۱۲
 ۱۲
 ۱۲

تاریخچه
 ۱۳۴۰
 ۱۲
 ۱۲
 ۱۲

رسمی تبلیغ رخصت خلاصه سی

و کشف قاضی رخصت خلاصه سی
 رخصت خلاصه سی
 رخصت خلاصه سی

صاری قامیش

صاری قامیش
 صاری قامیش
 صاری قامیش

تورکیا یونانستان

تورکیا یونانستان
 تورکیا یونانستان
 تورکیا یونانستان

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

اشینغون قونفرانسی

اشینغون قونفرانسی
 اشینغون قونفرانسی
 اشینغون قونفرانسی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی

قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی
 قافقاس ساووت اتحادی

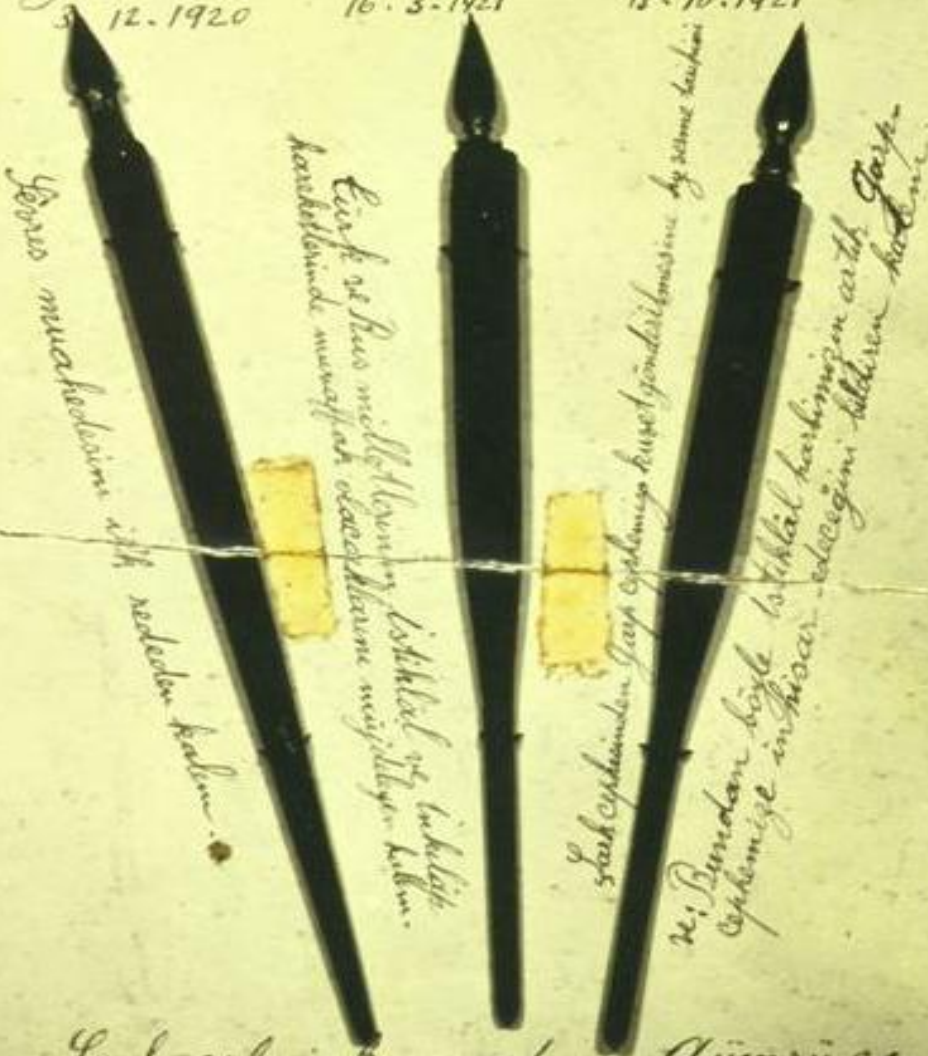

İstiklal harbinde tıjolar - Kars -
Ordahan - Artvin diyarlarını tekrar
ana vatana kasısturan askeri zaferleri
muahedelere bağlayan kalemler :

Gümrü
(Ermenilerle)
3. 12. 1920

Moskova
(S. Ruslarla)
16. 3. 1921

Kars
(S. Rus ve Kafkas federasyonuyla)
13. 10. 1921

Şark cephesi Kumandanı, Gümrü ve
Kars konferansları Türk bas muahhase:
Kazım Karabekir

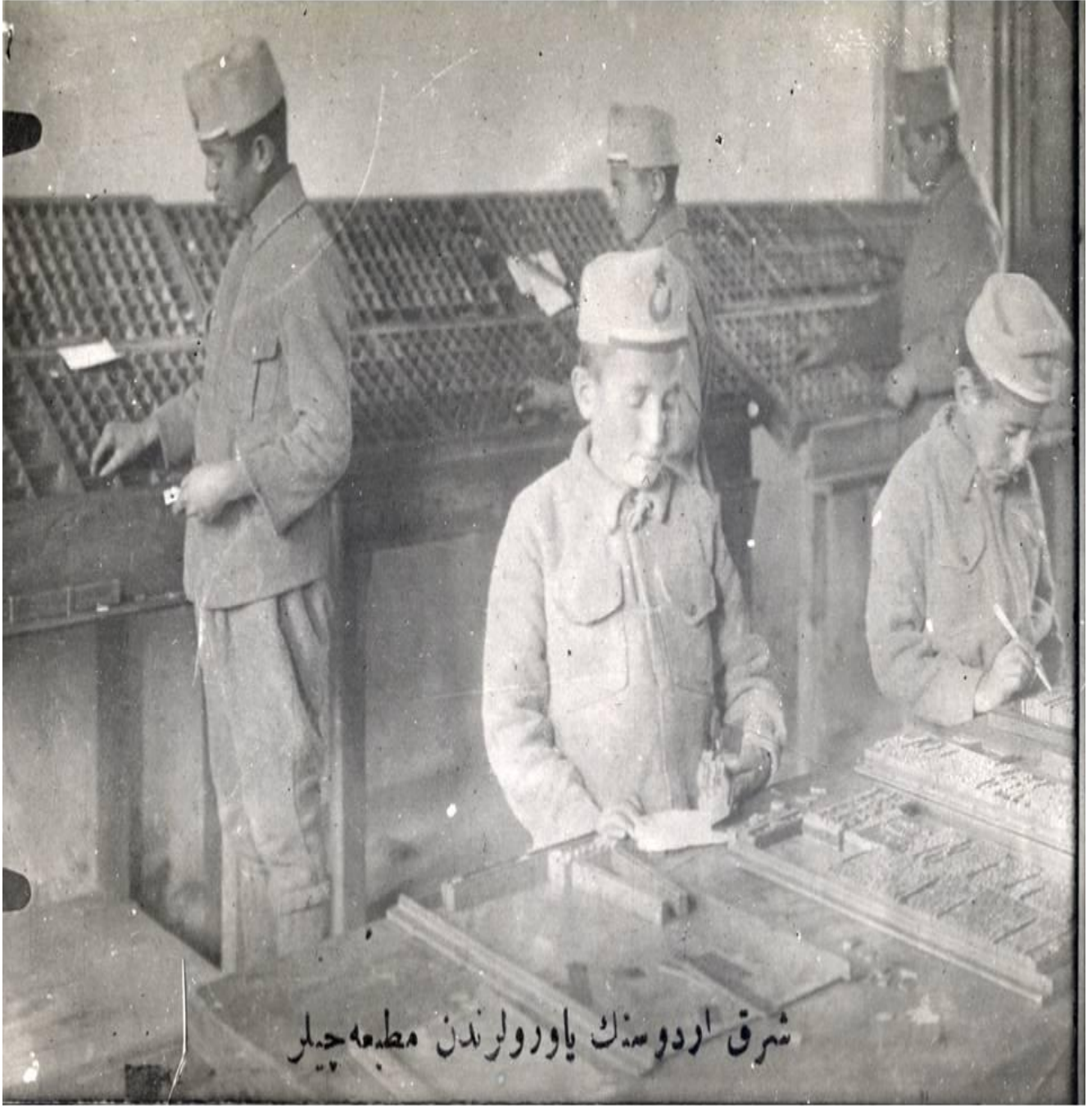
EK-4: Gümrü Moskova ve Kars Antlaşmasının İmzalandığı Kalemler

EK-5: Şark Ordusu'nun Küçük Orkestrası

EK-6: Şark Ordusu Şehit Yavruları: Sıhhiye Küçük Zabıt Mektebi Muayehanedede

EK-7: Şark Ordusu'nun Yavrularından Matbaacılar

EK-8: Şark Ordusu'nun Şehit Yavruları Jimnastik Yaparlarcken

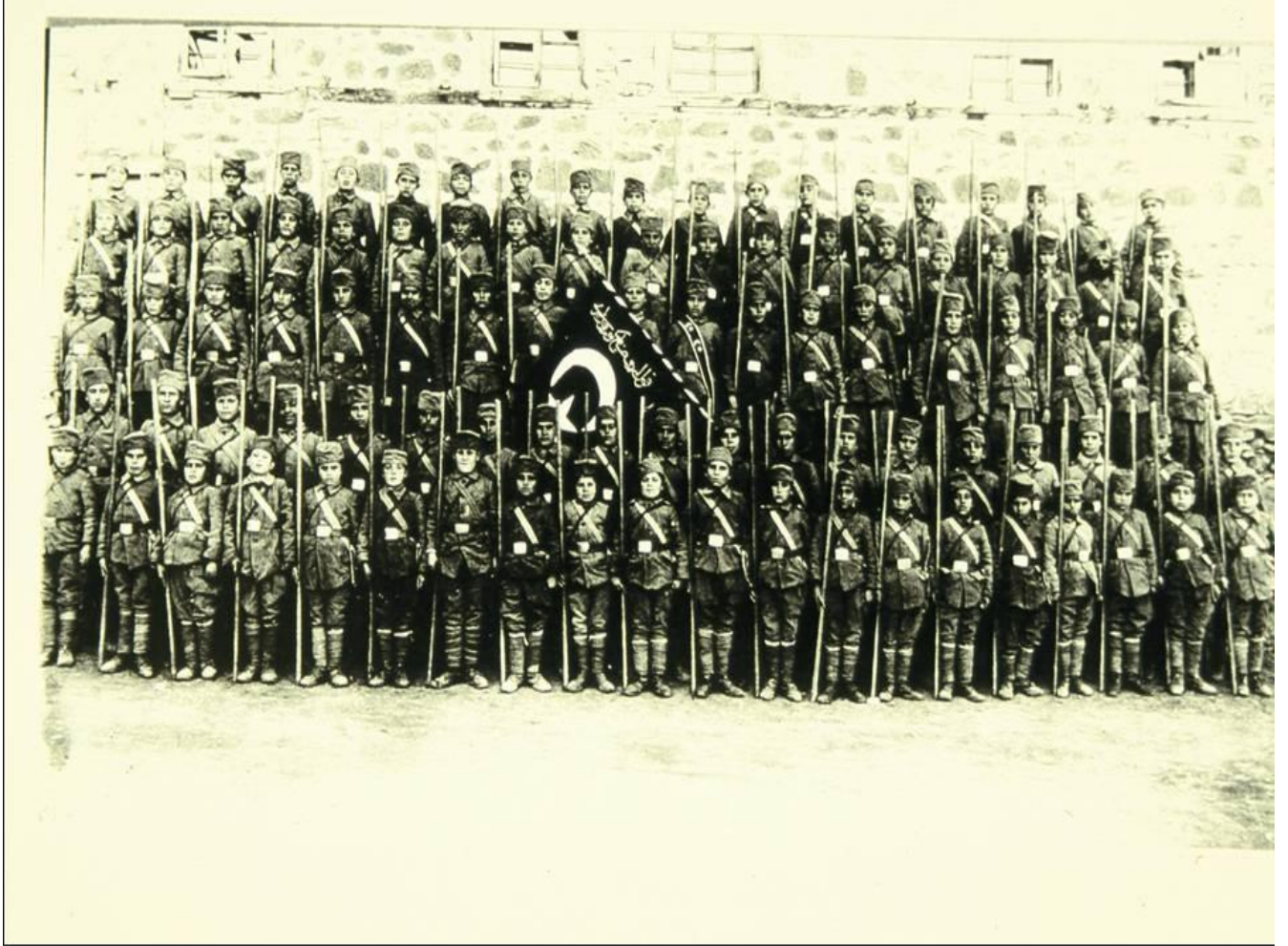
EK-9: Sarıkamış Yakınında Bebek Gölü 23 Nisan 1338

EK-10: Üçüncü ve İkinci Sınıf Dikme Dersinde

Ek-:11 Şark Ordusu'nun Yavrularından Matbaacılar

EK-: 12 Şark Ordusu'nun Şehit Yavruları

ÖZGEÇMİŞ

01.02.1984 tarihinde Kars'ın Sarıkamış İlçesinde dünyaya geldim. İlköğrenimimi Sarıkamış Gazipaşa İlkokulunda yaptım. Orta öğrenimimi Sarıkamış Temel Eğitimi Okulunda yaptım. Lise öğrenimimi ise Sarıkamış Lisesinde tamamladım. 2003'te Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandım. 2009-2010 yıllarında Kafkas Üniversitesi'nde tezsiz yüksek lisans yaptım. 2010 den itibaren Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tezli yüksek lisans yapmaktayım.